ՆՊԱՏԱԿ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պաշտոնաթերթ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1993 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻՑ

10—30 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1995 Թ., № 16 (59)

ԳԻՆԸ 25 ԴՐԱՄ

Նախագահությունը քննարկեց

Ինչպես տեղեկացրել ենք նախորդ համարում, ՀՀ ԳԱԱ նախագահությունը քննարկեց ակադեմիկոս Գ. Դավթյանի անվան հիդրոպոնիկայի պրոբլեմների ինստիտուտի 1991—1995 թվականների գիտական և գիտակազմակերպական գործունեությունը:

Նախագահությունը գտավ, որ չնայած ծանր պայմանների (էլեկտրականության, ջրի և ջեռուցման պակասություն), ինստիտուտի կոլեկտիվը կարողացել է բավարար մակարդակով կատարել իր առջև դրված խնդիրները:

Հաշվետու ժամանակաշրջանում ինստիտուտում շարունակվել են հետազոտությունները երկու գիտական ուղղություններով.

— հիդրոպոնիկայի ղեկավարվող պայմաններում բույսերի արդյունավետության բարձրացման ֆիզիոլոգաագրոքիմիական, կենսաքիմիական և կենսատեխնոլոգիական հիմունքների մշակում.

— կենսոլորտում կարևորագույն սննդատարրերի և ռադիոնուկլիդների շրջանառության և հաշվեկշռի ուսումնասիրում:

Արձանագրելով ինստիտուտի կոլեկտիվի ձեռք բերած արդյունքները և մի շարք հետաքրքիր ձեռքբերումները, նախագահությունը միաժամանակ նշեց ինստիտուտի աշխատանքներում տեղ գտած թերությունները և այն օբյեկտիվ հանգամանքները, որոնք խոչընդոտում են ինստիտուտի լիարժեք գործունեությանը (էլեկտրաէներգիայի մշտական անապահովվածություն, խորքային և սննդարար լուծույթ մղող պոմպերի, մետաղյա խողովակների, ապակու, ռեակտիվների, պարարտանյութերի և թունաքիմիկատների բացակայություն կամ խիստ քանակություն):

Ինստիտուտի գիտական և ներդրական աշխատանքների բարելավման նպատակով ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահությունը ՈՐՈՇԵՑ.

— ընդլայնել և խորացնել գիտական հետազոտությունները օնտոգենեզի տարբեր փուլերում բույսերի կողմից մակրո և միկրո տարրերի կլանման օրինաչափությունների պարզաբանման, հանքային սնընդառության օպտիմալացման և արդյունավետության բարձրացման մաթեմատիկական մոդելավորման ուղղությամբ.

— ուժեղացնել հետազոտությունները հատկապես փոքրատոննաժ, թանկարժեք բույսերի (դեղատու, եթերայուղատու, ներկատու և այլն) հիդրոպոնիկ կենսատեխնոլոգիաների մշակման և կատարելագործման ուղղությամբ.

— ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցառումներ ինստիտուտի ջերմատան և էջմիածնի հիդրոպոնիկական բազան վերականգնելու և գործարկելու ուղղությամբ:

— 1996 թվականի ընթացքում մշակել և բնական գիտությունների բաժանմունք ներկայացնել կոնկրետ առաջարկություններ բուսահումքի հիդրոպոնիկ աճեցման բնագավառում համատեղ և միջգերատեսչական ձեռնարկություններ ստեղծելու ուղղությամբ՝ առանձին ուշադրություն դարձնելով թանկարժեք դեղաբույսերի, եթերայուղատուների և ռադիոնուկլիդների ինտենսիվ կլանող բուսատեսակների արտադրությանը.

— միջոցառումներ ձեռնարկել արտադրական բազաների զարգացման և փայատիրական հիմունքներով համատեղ արտադրություններ ստեղծելու համար.

— հաշվի առնելով ինստիտուտում մշակվող՝ աշխատանքների կարևորությունը հանրապետության ժողտնտեսության համար, խնդրել ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարությանը՝ բազային ֆինանսավորում տրամադրել ինստիտուտին և համապատասխան միջոցներ՝ քայքայված և շարքից դուրս եկած հիդրոպոնիկաների և լաքորատոր մասնաշենքի վերանորոգման համար:

•*•

Այսօր «Նպատակը» հրապարակում է հիդրոպոնիկայի պրոբլեմների ինստիտուտի տնօրեն Ստեփան Մայրապետյանի հոդվածը՝ ինստիտուտի գործունեության, նրա առջև ծառացած խնդիրների և հետագա անելիքների մասին:

Կարծում ենք, որ ՀՀ ԳԱԱ նախագահության հանձնարարությունները և որոշումը խիստ այժմեական են և պիտի որ օգնեն ինստիտուտին՝ իր առջև դրված խնդիրների կատարման գործում:

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՍՈՑԻԱՑԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ 1995 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԱՄԻՍՆԵՐԻ

Ծրագիր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Կոնֆերանս. «Լազերային ֆիզիկա և ոչ գծային օպտիկա»:*
Քաղաք Աշտարակ, հոկտեմբերի 3—6-ը:

— *Աստրոֆիզիկային նվիրված Հայ-ֆրանսիական գիտաժողով:*
Բյուրական, սեպտեմբերի 25—28-ը:

— *Հայ-ֆրանսիական գիտաժողով. «Բյուրականյան երկրորդ տեսադաշտի գաճաճ գալակտիկաների հետազոտությունների արդյունքները»:*
Բյուրական, հոկտեմբերի 18—20-ը:

— *ԱՊՀ երկրների 2-րդ կոնֆերանսը. «Ցածրամոլեկուլային կենսակարգավորիչներ»:*
Քաղ. Երևան, հոկտեմբերի 10—13-ը:

ԲԵԼԱՌՈՒՍԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Միջազգային դպրոց-սեմինար. «Էլեկտրաաղեղային պլազման տեխնոլոգիական պրոցեսներում»:*
Քաղ. Մինսկ, հոկտեմբեր, 5 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Հանրահաշիվը և մաթեմատիկական կիբեռնետիկան»:*
Մինսկ, նոյեմբեր, 3 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Հաշվողական մեթոդները և հակադարձ խնդիրները տեխնիկական ախտորոշման մեջ»:*
Քաղ. Մինսկ, նոյեմբեր, 4 օր:

— *Հանրապետական կոնֆերանս. «Դիսկրետային համակարգերի նախագծումների ավտոմատացումը»:*
Քաղ. Մինսկ, նոյեմբեր, 3 օր:

ՂԱԶԱԽՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Կոնֆերանս. «Գյուղատնտեսական կենդանիների վերարտադրության կենսատեխնոլոգիան»:*
Քաղ. Ալմա Աթի:

ՂՐՂԶՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Փոփոխական ստրուկտուրաների մեխանիզմները և հարվածող մեքենաները»:*
Քաղ. Բիշքեկ, հոկտեմբեր, 4 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս, նվիրված ընկուզապտղատու արգելոցի հիմնադրման 50-ամյակին:*
Քաղ. Ջալալաբադ, հոկտեմբեր, 3 օր:

ՄՈԼԴՈՎԱՅԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Գիտաժողով. «Մոլդովան և միջազգային քաղաքական կյանքը. պատմությունը և ժամանակը»:*
Քաղ. Քիշնեու, հոկտեմբեր, 1 օր:

— *Մոլդովայի կենդանաբանների 3-րդ կոնֆերանսը:*
Քաղ. Քիշնեու, հոկտեմբեր, 1 օր:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Էկզոտիկ միջուկներ»:*
Քաղ. Դուբնա, Մոսկվայի մարզ, հոկտեմբեր, 5 օր:

— *Կարդիոլոգիայի միջազգային կոնգրես.*
Քաղ. Սիկտիվկար: Հոկտեմբեր, 4 օր:

— *«Կառավարման պրոբլեմներն արտակարգ իրավիճակներում» միջազգային 3-րդ կոնֆերանսը:*
Քաղ. Մոսկվա, նոյեմբեր, 3 օր:

— *Հաշվողական ցանցերի գծով միջազգային 18-րդ դպրոց-սեմինար:*
Քաղ. Մոսկվա, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 10 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Հաշվողական մեխանիկայի արդիական պրոբլեմները և զուգահեռ մոդելավորումը»:*
Քաղ. Մոսկվա, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 5 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Հերոսի էվոլյուցիան կենտրոնական և հարավ-արևելյան Եվրոպայի գրականության և արվեստի մյուս տեսակների մեջ: 1970—1980 թթ.»:*
Քաղ. Մոսկվա, հոկտեմբեր, 2 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս՝ նվիրված Բոգդան Խմելնիցկու ծննդյան 400-ամյակին:*
Քաղ. Մոսկվա, նոյեմբեր, 2 օր:

— *Միջազգային սեմինար. «Մոդելավորումը էկոլոգիական անվտանգության պրոբլեմների հետազոտության խնդիրներում և տարածաշրջանային էկոլոգիական մոնիտորինգի համակարգերի մշակումը»:*
Քաղ. Մոսկվա, նոյեմբեր, 3 օր:

ՈՒԶԲԵԿՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Բարձրջերմային տեխնոլոգիաներն արևային վառարանների վրա»:*
Քաղ. Տաշքենդ, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 4 օր:

— *Միջազգային կոնֆերանս. «Նոր հեռանկարային նյութեր, մեթոդներ և պրոցեսներ»:*
Քաղ. Տաշքենդ, հոկտեմբեր, 7 օր.

— *Միջազգային 2-րդ գիտաժողով. «Օրգանիզմը և միջավայրը».*
Քաղ. Տաշքենդ, հոկտեմբեր, 3 օր:

— *Դպրոց-սեմինար «Պինդ մարմնի և բուսական նյութերի մեխանոքիմիան»:*
Քաղ. Տաշքենդ, հոկտեմբեր:

— *Գիտագործնական կոնֆերանս. «Էնդոկրինային համակարգը և ֆիզիկական զարգացումը»:*
Քաղ. Տաշքենդ, հոկտեմբեր, 3 օր:

— *Ֆիզիկական էլեկտրոնիկային նվիրված կոնֆերանս:*
Քաղ. Տաշքենդ, նոյեմբեր, 3 օր:

— *Գիտապրակտիկ կոնֆերանս. «Գիտության ժամանակակից պրոբլեմները պոլիմերների մասին»:*
Քաղ. Տաշքենդ, նոյեմբեր, 3 օր:

ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

— *Միջազգային դպրոց. «Կիսահաղորդիչների և պինդ մարմնի ֆիզիկան: էլեկտրոնիկա»:*
Ղրիմ, քաղ. Ալուշտա, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

— *Գիտաժողով. «Սև ծովի արևմտյան հատվածի միջավայրի որակական փոփոխության կանխագուշակությունը»:*
Քաղ. Սևաստոպոլ, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

— *Դպրոց-սեմինար. «Հարմարվողականության բջջային մեխանիզմները»:*
Քաղ. Կիև, 3-րդ եռամսյակ:

— *Դպրոց-սեմինար. «Օրգանական նյութեր էլեկտրոնիկայի համար»:*
Քաղ. Կիև, հոկտեմբեր:

— *Ուկրաինա-բուլղարական սեմինար. «Ռեսուրսների խնայողությունը շուկայական հարաբերությունների անցման ժամանակաշրջանում»:*
Քաղ. Կիև, հոկտեմբեր:

•*•

Գիտական այս միջոցառումներին մասնակցելու ցանկություն ունեցողները, լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող են դիմել՝ ՀՀ ԳԱԱ, գիտակազմակերպական բաժին:

Հիդրոպոնիկա. բուսական հումքի արտադրության նոր և կարևոր ուղերով

Հայաստանի հողային և ջրային ռեսուրսների սակավությունը և դրանից բխող գյուղատնտեսական մթերքների սղությունը, բնականաբար, ավելի սուր բնույթ է ստացել ինքնիշխանության հաստատման և տևական շրջափակումների պայմաններում:

Ինչ կարելի է անել երկրագործության ոլորտում նոր հզորությունների ընդգրկման, բույսերի և ցանքատարածքների միավոր մակերեսի արդյունավետության բարձրացման ուղղությամբ: Տարակույս չկա, որ գյուղատնտեսության զարգացումը մոտակա տասնամյակներում պետք է ընթանա արտադրության ինտենսիվացման, միավոր մակերեսից առավել բերք ստանալու, նոր արդյունաբերական տեխնոլոգիաների ներդրման ուղիով:

Երկրագործության ինտենսիվացման ուղիներից մեկն էլ բույսերի անհող մշակությունն է՝ հիդրոպոնիկան, որի դեպքում բույսերի աճեցումը կատարվում է հատուկ շինություններում, որտեղ հողի փոխարեն օգտագործում են բնական և արհեստական լցանյութեր՝ գլաքար, խիճ, ավազ, հրաբխային խարամ, պեռլիտ, կերամզիտ և այլն: Պետք է անպայման նշել, որ հիդրոպոնիկան նպատակ չունի տարբեր մշակաբույսերի սովորական արտադրությունը փոխարինել անհող մշակությամբ: Այն պետք է միայն լրացնի, օգնի սովորական, ավանդական երկրագործությանը: Ընդ որում, հիդրոպոնիկումների շինարարության համար պետք է օգտագործվեն միմիայն գյուղատնտեսության համար ոչ պիտանի հողեր: Հենց դա էլ բույսերի անհող մշակույթի գլխավոր առավելություններից մեկն է: Այն պետք է կազմակերպել աղուտների, քարքարուտների, ավազուտների, օգտագործված բաց հանքերի և շենքերի տանիքների վրա, որոնց զբաղեցրած մակերեսները հանրապետությունում կազմում են տասնյակ հազարավոր հեկտարներ:

Հիդրոպոնիկումները կարող են լինել բացօթյա և ջերմատնային համալիրների ձևով: Ընդ որում, ջերմատները կարող են լինել սովորական, երբ բույսերը աճեցվում են մեկ հարթության վրա, և բազմահարթային՝ աշտարակային տիպի, որի դեպքում կտրուկ (մի քանի տասնյակ անգամ) ավելանում է հողի մակերեսի օգտակար գործողության գործակիցը (ՕԳԳ): Մեր տարածաշրջանի կլիմայական պայմանները, մասնավորապես, արևոտ օրերի առատությունը, հնարավորություն է տալիս Արարատյան դաշտում կիրառել առավել էժան տարբերակը՝ բացօթյա հիդրոպոնիկումները:

Անհա այսպիսի նորագույն ժամանակակից կենսատեխնոլոգիայով բույսերի արտադրության հնարավորությունները չօգտագործելը, մեղմ ասած, անտնտեսվարություն է: Պատահական չէ, որ մենք օգտագործեցինք «բույսերի արտադրություն» հասկացությունը, քանի որ հիդրոպոնիկան, իսկապես էլ, բույսերի արդյունաբերական արտադրություն է, որի դեպքում ապահովվում է մեքենայացման և ավտոմատացման շատ բարձր մակարդակ:

Անհող պայմաններում բույսերի պարբերական, սննդալուծույթով ավտոմատ սնուցման պայմաններում հնարավոր է դառնում հիդրոպոնիկումի միավոր մակերեսի տնկարկի խտացում 2—3 անգամ, որի, ինչպես նաև բույսերի բուռն աճի ու ֆոտոսինթետիկ արդյունավետության զգալի ավելացման շնորհիվ, միավոր մակերեսի բերքատվությունը բարձրանում է 3—6 անգամ, միաժամանակ նվազում են միավոր արտադրանքի վրա արված ծախսերը, քանի որ այս դեպքում, մարդկանց փոխարեն հիմնականում «աշխատում են» ավտոմատները, պոմպերը և այլ սարքավորումներ:

Հիդրոպոնիկայի ևս մեկ, կարևորագույն առավելությունը այդ կենսատեխնոլոգիայի էկոլոգիապես անվնասակարությունն է միջավայրի համար: Դա՝ շնորհիվ փակ համակարգի կիրառման, ինչպես նաև բուսական հումքի բարձրորակության (նիտրատների բացակայություն, վիտամինների և այլ արժեքավոր նյութերի քանակի ավելացում և այլն):

Ինչպիսի՞ն ենք պատկերացնում հիդրոպոնիկայի ապագան Հայաստանում: Իհարկե, մենք չենք առաջարկում թանկարժեք հիդրոպոնիկումներում ամռանը վարունգ կամ լոլիկ աճեցնել: Դա անտնտեսվար և չափազանց մեծ շռայլություն կլիներ, քանի որ հիդրոպոնիկումների շինարարության համար անհրաժեշտ են սկզբնական զգալի կապիտալ ներդրումներ: Հետևաբար, առաջին հերթին անհրաժեշտ է արտադրել թանկարժեք և փոքրատոննաժ մշակաբույսեր, նպատակ ունենալով նախ՝ կրճատել ծախսածածկման ժամկետը, և ապա ամբողջությամբ կամ զգալի չափով բավարարել հանրապետության պահանջարկը տվյալ բուսահումքի նկատմամբ: Դրանք, ամենից առաջ, կարող են լինել եթերայուղատու, դեղատու և ներկատու մշակաբույսեր, ինչպես նաև անհետացող և հազվագյուտ բուսատեսակներ: Եթերայուղատու բույսերից հատկապես արժեքավոր է վարդաբույր խորդենին: Արմավիրի և էջմիածնի շրջաններում խորդենու աճեցման համար հատկացվում էր մոտ 2000 հեկտար ոռոգելի հողեր: Վերջին տարիներին այն կտրուկ կրճատվել է՝ կերային մշակաբույսերի աճեցման, սուր էներգետիկ ճգնաժամի և այլ պատճառներով:

Ֆերմերներն այսօր դժվարությամբ են զբաղվում խորդենու մշակությամբ, իսկ շուկայական տնտեսության անցման ներկա փուլում և տնտեսությանը տրված ազատության ու էներգետիկ շատ սուր ճգնաժամի պայմաններում, փաստորեն, ընդհանրապես հրաժարվել են դրանից: Մինչդեռ խորդենին չափազանց եկամտաբեր մշակաբույս է, մանավանդ երբ ենթարկվում է համալիր մշակման:

Մենք առաջարկում ենք Արարատյան դաշտի աղուտներում ստեղծել խորդենու հիդրոպոնիկ արտադրության և անթափոն վերամշակման համալիր, որի 500 հեկտար պլանտացիաները կարող են ապահովել նույնքան թանկարժեք կանաչ զանգված, որքան ստացվում էր 2000 հեկտար հողից: Համալիրը կընդգրկի նաև եթերայուղի արտադրության գործարան և մի քանի արտադրամասեր, որտեղ վերերկրյա կանաչ զանգվածի եթերայուղի թորումից հետո մնացած թափոններից կստացվեն կերալյուր, վիտամին «Ե» և «Գերանիտ» կոչվող շինանյութը, որը նման է տաշեղային սալիկներին և այլն:

Խորդենին գարնանը շատ դանդաղ է աճում, ուստի հնարավոր է հիդրոպոնիկ նույն պլանտացիայի միջշարքային տարածություններից լրացուցիչ ստանալ տարբեր համեմունքային կանաչիներ (ռեհան, սամիթ, մաղադանոս և այլն), այն չորացնել, փաթեթավորել և իրացնել: Առաջարկվում է նշված համալիրում ստեղծել նաև օծանելիքի ֆաբրիկա, որի օգտակարությունը և շահավետությունը մեր հանրապետության համար միանշանակ է: Ըստ ՀՀ ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի տվյալների, խորդենու հիդրոպոնիկ աճեցման և անթափոն վերամշակման համալիրի ծախսածածկման ժամկետը կազմում է 4—6 տարի:*

Բացօթյա հիդրոպոնիկումներում հնարավոր է աճեցնել նաև շատ թանկարժեք և փոքրատոննաժ այլ եթերայուղատու մշակաբույսեր, որոնք չկան մեր հանրապետությունում (կիտրոնային սորգո, էվգենոլային և բուրումնավետ ռեհան, դաղձ, վետիվերիա, օշինդր, կատվադաղձ, անիս և այլն): Դրանց հիդրոպոնիկ փորձարկումները նույնպես տվել են հիանալի արդյունքներ:

Ինչպես ցույց են տվել հիդրոպոնիկայի ինստիտուտի բազմամյա հետազոտությունները, Արարատյան դաշտի օդի տևական չորության, արևային ճառագայթման բարձր ինտենսիվության, կարգավորվող հանքային սնուցման հետևանքով, բացօթյա հիդրոպոնիկումներում միավոր մակերեսից եթերայուղերի ելքը 4—6 անգամ բարձր է: Եթերայուղատու մշակաբույսերի, «բուրումնավետ» թեյի և այլ համեմունքների հիդրոպոնիկ արտադրության կոմբինատների շինարարությունը, մեր ինստիտուտի առաջարկով, դեռևս 1988 և 1989 թվերին սկսված է Արմավիրի շրջանի «Մեխորատոր» տնտեսությունում՝ 10 հա-ի վրա և Կամոյի շրջանում՝ 6 հա, երկրագործության ոլորտում չօգտագործվող ավազուտ տարածքի վրա:

Բարձրորակությամբ աչքի է ընկնում նաև հիդրոպոնիկ դեղահումքը: Մեկ հեկտարի հաշվով, հիդրոպոնիկ պլանտացիայից կարելի է ստանալ 150 կգ փետրավոր կալանխոեի վերերկրյա կանաչ զանգված, որը հողային մշակույթին գերազանցում է 3—4 անգամ: Այս բույսի տերևներից բաժանվող դեղամիջոցները խիստ արժեքավոր են և օգտագործվում են վիրաբուժության, ակնաբուժության և ատամնաբուժության բնագավառներում: Շատ հեռանկարային դեղաբույսեր են նաև վարդային կատարանտուսը (ստանում են վինբլաստին և վինկրիստին կոչվող դեղամիջոցները, որոնք օգտագործվում են լեյկոզների և քաղցկեղի բուժման ժամանակ), պճղավոր մորմը (ստանում են հանրահայտ դեղամիջոցներ՝ կորտիզոն, հիդրոկորտիզոն, պրեգնենոլոն, պրեդնիզոլոն և այլն): Եթե ունենանք մի ոչ մեծ հիդրոպոնիկում (ասենք 10 հա) և կողքին վերամշակման արտադրամաս, կարելի է ինքնուրույն արտադրել այս թանկարժեք դեղամիջոցները և դրանք տարադրամով չգնել:

Ինստիտուտում մշակված է նաև մի շարք այլ դեղաբույսերի՝ ծառանման հալվեի, վարդագույն ռադիոլայի, չինական լիմոնաթթվի, երկնագույն գարմանազանի, մանչուրական արալիայի, հնգաբաժան առյուծագու, ծիծեռնախոտի, արջընկույզի, ռասպոտնիկումի, երիկամային թեյի, յուղատու կակաչի անհող արտադրության կենսատեխնոլոգիաները:

(Շարունակությունը՝ 2-րդ էջում)

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՈՒՄ.— Էջմիածնի շրջանի աղուտ հողատարածքի վրա հիմնած բացօթյա հիդրոպոնիկայի տնկամասերից մեկը՝ վարդաբույր խորդենու մշակաբույսերով:

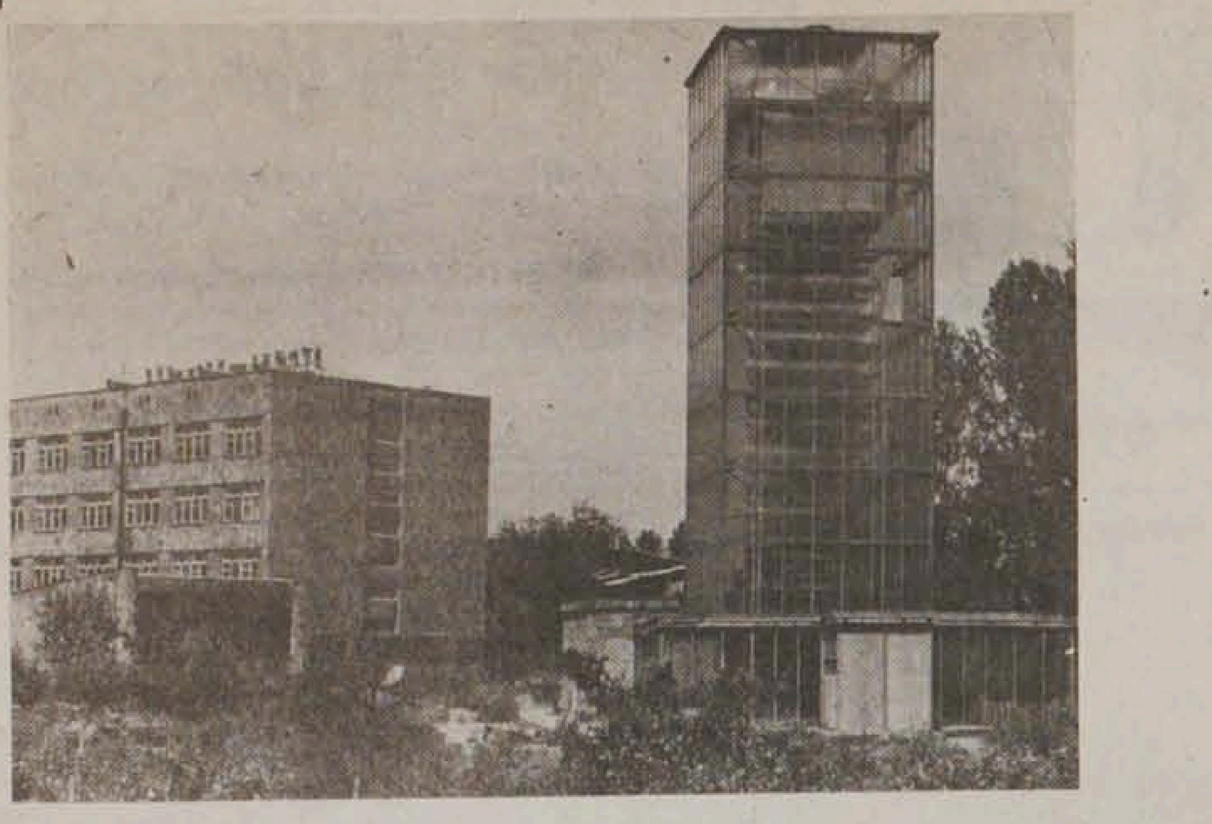

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՈՒՄ.— ՀՀ ԳԱԱ հիդրոպոնիկայի պրոբլեմների ինստիտուտի աշտարակային տիպի հիդրոպոնիկ ջերմատան ընդհանուր տեսքը:

Հիդրոպոնիկա. բուսական հումքի արտադրության նոր և կարևոր ռեզերվ

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

Ամեն տարի մեր երկիրը տարադրամով գնում էր մոտ 700 տոննա արժեքավոր ներկաբույսեր և դեղաբույսեր՝ հինայի ու բասմայի տերևափոշի: Մինչդեռ դրանք հիանալի աճում են մեզ մոտ՝ բացօթյա և ջերմատնային հիդրոպոնիկումներում, որտեղ այդ փորձերը, ի դեպ, կատարվել են աշխարհում առաջին անգամ: Այդ հիդրոպոնիկումի շինարարության վրա ծախսերը կարող են ծածկվել 3—4 տարվա ընթացքում:

Բոլորին է հայտնի մեր հանրապետության էկոլոգիական ծանր վիճակը: Հայտնի է նաև, որ բնակչության մեկ շնչին ընկնող կանաչ մակերեսով մենք վերջին տեղերից մեկն ենք գրավում, որին վերջերս գումարվել են նաև հանրապետության էներգետիկ սուր ճգնաժամը և պուրակների ու անտառների զանգվածային հատումները: Կանաչապատմանը խոչընդոտում է նաև տնկանյութի խիստ պակասը, դրա ստացման թանկությունն ու տևականությունը: Օրինակ, արևելյան կենսածառի տնկին հողի մեջ ստանդարտ չափի է հասնում 5 տարում: Հիդրոպոնիկայի պայմաններում նույն չափի տնկի բուծվում է 2—3 տարում, իսկ դրանց արտադրանքը 1 հեկտարից հասնում է 80—90 հազարի, որը 8—10 անգամ բարձր է, քան հողային պայմաններում: Ստացվել է տնկիների նույնպիսի արդյունավետ աճ նաև այլ ծառաթփատեսակների համար՝ սոսենի, թթենի, կաղնի, սոսի, բարդի, ուռենի, ասպիրակ, հասմիկ և այլն:

Պարզվել է, որ տնկանյութի որակի բարձրացմանը զուգընթաց, հիդրոպոնիկայի կարգավորվող պայմաններում, շնորհիվ տնկարկի մեծ խտության և կտրոնների բարձր կպչողականության, հնարավոր է միավոր մակերեսից ստանալ 10—12 անգամ ավելի տնկի, քան սովորական հողային մշակության պայմաններում՝ կրճատելով նաև այդ ստանդարտ տնկիների արտադրության ժամկետը:

Արդյունավետ հետազոտություններ են տարվել նաև մի շարք արժեքավոր գյուղատնտեսական և տեխնիկական մշակաբույսերի (կարտոֆիլ, խորդենի, ծխախոտ, հինա, բասմա և այլն) միկրոկլոնալ եղանակով վիրուսազերծ տնկանյութի ստացման ուղղությամբ: Ընդ որում, համակցվել է տնկանյութի արտադրության այս երկու ժամանակակից, նորագույն եղանակները՝ հիդրոպոնիկան և կլոնալ բազմացումը: Պարզվել է, որ այս առաջադիմական կենսատեխնոլոգիաների համակցված կիրառման պարագայում տնկիների արտադրության գործակիցը կարող է աճել մինչև 10^5:

Բուսական հումքի յուրացուցիչ ստացման աղբյուրներից մեկն էլ արդյունաբերական և կենցաղային շինությունների հարթ տանիքների օգտագործումն է: Մեր սակավահող հանրապետությունում շատ բերրի հողատարածքներ է հատկացվել բնակարանային և արտադրական շինությունների համար: Նպատակահարմար ենք համարում հող հատկացնելիս պայման դնել՝ շինության տանիքի վրա պետք է սարքավորվի ջերմատնային հիդրոպոնիկում՝ բանջարանոցային և ծաղկային մշակաբույսերի աճեցման համար, որը կպատկանի տվյալ ձեռնարկությանը կամ բնակելի զանգվածին:

Այսպիսով, շնորհիվ անհող մշակույթի բարձր արդյունավետության, կարելի է լիովին փոխհատուցել շինարարության տակ մնացած հողային տարածքի կորուստը:

Ինստիտուտում կատարված գործնական մեծ նշանակություն ունեցող աշխատանքներից է նաև մատղաշի կերակրման համար հիդրոպոնիկ եղանակով կանաչ վիտամինային կերի և միաբջիջ ջրիմուռ քլորելլայի արտադրությունը: Նախկին կոլտնտեսությունները և խորհրդային տնտեսությունները դժկամությամբ էին ձեռնարկում այս նոր գործը: Բայց հողօգտագործման համակարգի վերակառուցման հետ մեկտեղ, պետք է որ մեծանա հետաքրքրությունը այս նոր, առաջավոր և շահավետ մշակումների հանդեպ, հատկապես ֆերմերային տնտեսություններում:

Վերջին տարիներին ինստիտուտում մշակված է հիդրոպոնիկական նոր համակարգ, այսպես կոչված «ջրաշիթային հիդրոպոնիկա» («ջրաշիթա-ավազային» և «ջրաշիթա-գլանային» տարբերակներով), որը 5—6 անգամ էժանացնում է մեկ հեկտարի շինարարության արժեքը:

Այդ համակարգը փորձարկվել է ինստիտուտի Երևանի և Էջմիածնի փորձարարական բազաներում և տվել է գոհացուցիչ արդյունքներ:

Այսպիսով, մենք առաջարկում ենք հանրապետության երկրագործության համար ոչ պիտանի հողատարածքների վրա ստեղծել հիդրոպոնիկ կոմբինատներ՝ վերամշակող օժանդակ ձեռնարկություններով և անհրաժեշտ ինֆրակառուցվածքով, որտեղ, արդյունաբերական հիմքի վրա, կարտադրվեն թանկարժեք, փորձարկված եթերայուղատու, դեղատու, ներկատու, ինչպես նաև բանջարաբոստանային և դեկորատիվ մշակաբույսեր և դրանց տնկիները:

Մենք գիտենք, որ ամեն ինչ այնքան էլ հեշտ չէ, որքան կարող է թվալ: Այսօր հիմնական խոչընդոտն այն է, որ մենք հիդրոպոնիկումների նախագծման, կառուցման և ժամանակակից սարքավորումներով ապահովելու գործում շատ ետ ենք մնում համաշխարհային մակարդակից: Փաստորեն մենք չունենք նաև ջերմատներում բույսերի սննդառության, օդի ջերմաստիճանի, խոնավության և լուսավորության ավտոմատ կարգավորման ժամանակակից միջոցներ:

Անկասկած, հանրապետությունում հիդրոպոնիկումների լայն տարածումը լրջորեն կխանգարի կադրերի պակասը: Հիդրոպոնիկումները պետք է սպասարկեն որակյալ մասնագետներ: Նպատակահարմար ենք գտնում Հայաստանի նորաստեղծ գյուղատնտեսական ակադեմիայում (ագրոնոմիական և մեխանիկական ֆակուլտետներում), ինչպես նաև պետական համալսարանի կենսաբանական ֆակուլտետում կազմակերպել հատուկ տեսական դասընթացներ, իսկ պրակտիկան ուսանողները կարող են անցնել մեր ինստիտուտում (տարեկան 20—30 հոգի):

Սկզբնական շրջանում, մեր կարծիքով, կարելի է հիդրոպոնիկ ջերմատնային մոդուլներ ձեռք բերել Հոլանդիայում, Ճապոնիայում, Իսրայելում, Կանադայում և այլուր, այդ նպատակով օգտագործելով արտասահմանյան ինվեստիցիաները:

Եզրափակելով խոսքս, ուզում եմ ափսոսանք հայտնել, որ մեր ինստիտուտը և նրա հիմնադիր, ակադեմիկոս Գ. Դավթյանը, որ բույսերի անհող արտադրության կենսատեխնոլոգիաների մշակման ասպարեզում առաջիններից էին նախկին Խորհրդային Միությունում և ունեին միջազգային լայն ճանաչում ու բարձր գնահատականի արժանացած մի շարք մշակումներ (հատկապես եթերայուղատու, դեղատու, ներկատու մշակաբույսերի հիդրոպոնիկ արտադրությունը), այդպես էլ Հայաստանում լայնորեն չներդրվեց այս նոր, առաջադիմական կենսատեխնոլոգիան:

Եթե մեկ-երկու տասնամյակ առաջ ներդրման բնագավառում մեր ետ մնալը դեռ ինչ-որ տեղ «բացատրելի» էր, ապա ներկա պայմաններում, երբ պետք է մոբիլիզացնել գյուղատնտեսական արտադրության բոլոր ռեզերվները, օգտագործել անպետք հողատարածքների յուրացման և բույսերի բերքատվության կտրուկ բարձրացման, մեր իսկ հանրապետությունում մշակված ու լայն արտադրական փորձարկում անցած այս բարձրարդյունավետ կենսատեխնոլոգիայի ընձեռած հնարավորությունները, պարզապես անթույլատրելի է:

Ստեփան ՄԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ հիդրոպոնիկայի պրոբլեմների ինստիտուտի տնօրեն, գիտությունների դոկտոր, Հիդրոպոնիկայի միջազգային միության իսկական անդամ

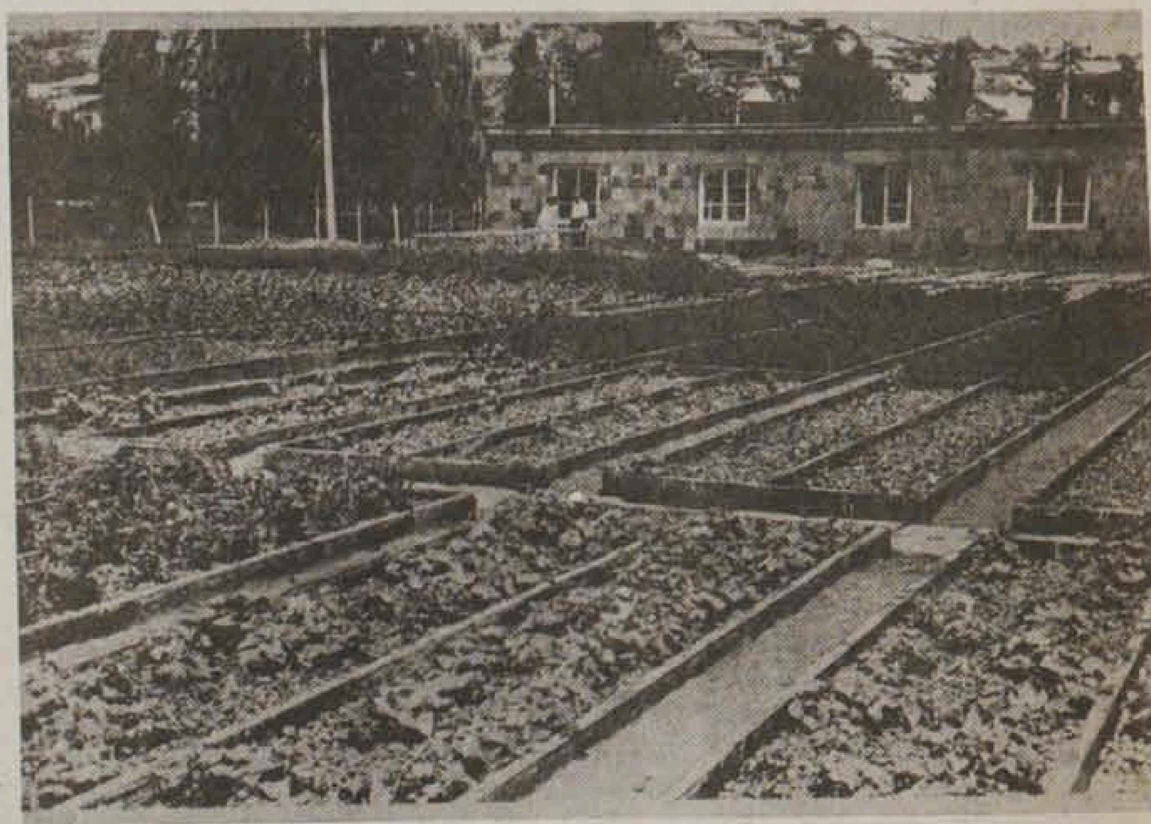

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՈՒՄ.— Ինստիտուտի փորձարարական հիդրոպոնիկական կայանի ընդհանուր տեսքը:

ՏԵՍԱԿԵՏ

Հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը և մեր ժամանակը

(Սկիզբը՝ նախորդ համարում)

Նախարարն այդ ժամանակ ելնում էր օսմանյան կայսրության ամբողջականության հարցում Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև եղած տարաձայնություններից: Այդ նույն նախարարն անգլիական դեսպանին հայտնում էր, որ Ռուսաստանը շահագրգռված է Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների կյանքի ու գույքի ապահովությամբ: Պետք է ասել, որ, դժբախտաբար, Անգլիայի ցանած հակառուսական թունավոր սերմերը պարարտ հող գտան: Դրանցից կառչեցին մեր իրականության մեջ գործող ռուսատյացները, կրկնելով անգլիացիների հերյուրանքները, թե հայկական կոտորածների համար գլխավոր մեղավորը Ռուսաստանն է: Այդ ռուսատյացներին բոլորովին էլ չէր հետաքրքրում, ավելի ճիշտ, չէին ուզում հիշել Անգլիայի ծաղրալի պատասխանը հայոց աղերսանքներին. «Մեր նավերը չեն կարող լողալ հայոց լեռների կատարներին»:

Ի պատասխան այդ ռուսատյացների, այսօր էլ այժմեական են Կոմիտասի խոսքերը, որ նա գրել է 1912 թ. դեկտեմբերի վերջին՝ Արշակ Չոպանյանին: Խոսելով Հայաստանի ապագայի մասին, նա հաստատ համոզմունքով գրում էր. «Ուրեմն չիք փրկություն արտաքին Ռուսիո» և պահանջում էր չխաբվել Եվրոպայի զանազան խոստումնալից խաբկանքներին: Իսկ 1913 թ. հունվարին Հովհ. Թումանյանը գրում էր. «Հայկական հարցը վայրենի կոտորածների և կեղեքումների հարց է, հալածանքների ու գաղթականությունների հարց է. նա գերազանցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ նրա հաջողությունը միշտ կապված է Ռուսաստանի հաջողության հետ: Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել Հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ պաշտպանել է Տաճկաստանին, նա մեղսակից է տաճկական գազանություններին ու հայկական սարսափներին...»:

Այո, Հովհ. Թումանյանը ռուսասեր էր, հաստատ կանգնած էր ռուսական կողմնորոշման դիրքերում: Ապա լսեք, թե նրա մասին ինչ է գրել ոչ անհայտ Ս. Վրացյանը. «Նա մոլի ռուսասեր էր՝ ցարական, դեմոկրատական թե բոլշևիկյան լիներ Ռուսաստանը»: Միաժամանակ ճիշտ բնորոշում: Մեծ բանաստեղծը ռուսական կողմնորոշումը, անկախ Ռուսաստանի գույնից, համարում էր իր ժողովրդի գոյատևման գլխավոր գործոններից մեկը: Եվ որքա՜ն կշահեր հայ ժողովուրդը, եթե նրա բոլոր գործիչներն ունենային Հովհ. Թումանյանի խորաթափանցությունն ու հեռատեսությունը:

Եվ այս ամենից հետո մեր օրերում գտնվեցին որոշ միամիտ մարդիկ, որոնք հավատացին «երրորդ ուժի բացառման» մասին կարգախոսի խորամանկ հեղինակներին: Իսկ այդ կարգախոսը ուղղված է հենց Ռուսաստանի դեմ, հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման դեմ: Ժամանակին մեր քաղաքական գործիչները մի անգամ ապավինեցին այդ կարգախոսին և 1918 թվականին հայ ժողովրդի արևելյան հատվածին կանգնեցրին ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առջև: Պատմությունը մոռացկոտներին դաժանորեն պատժում է: Սա պետք է իմանանք բոլորս:

Վերջին տարիների դեպքերը ոչ միայն ապացուցեցին այդ կարգախոսի վնասակար հետևանքները, այլև նորից ու նորից մենք համոզվում ենք Հովհ. Թումանյանի իմաստուն ձևակերպման անանց ճշմարտությունը հայոց ճակատագրում:

Եվ մենք ամենևին էլ գույները չենք խտացնում: Վերոհիշյալ կարգախոսի հեղինակները, անշուշտ, համոզվեցին, որ ռուսական կողմնորոշման դեմ այդպես բացահայտ ու կոշտ արտահայտվելը, ի վերջո, ժողովուրդը չի ընդունում: Բայց նրանք չդադարեցին իրենց պայքարը: Բացահայտ հակառուսականությունը նրանք շղարշեցին մայրենի լեզվի մաքրության, այն օտարամոլության վտանգից պաշտպանելու մտահոգությամբ: Անցեք մեր մայրաքաղաքի փողոցներով: Նորօրյա բազմաթիվ ֆիրմաների հայտագրերը, անվանումները միայն հայերեն ու անգլերեն լեզվով են գրված: Այդպես են նույնիսկ հեռավոր գյուղերում ստեղծված փայտաշեն կրպակները: Բայց թե ո՞վ է այդ անգլերենով կարդում ու հասկանում, կարևոր չէ: Կարևորն այն է, որ անգլերեն է և ոչ թե ռուսերեն: Ճիշտ է, սրանք մասնավոր երևույթներ են և չեն արտահայտում մեր ժողովրդի բացարձակ մեծամասնության տրամադրությունները, բայց դրանց վերաբերյալ հասարակական վերաբերմունք չմշակելը նույնպես արդարացված չէ:

— Ինչպես ասացինք, Թուրքմենչայի պայմանագիրն ստորագրվել է 1828 թ. փետրվարին: Այդ ամիսը մեզ մոտ հայտնի է նաև 1921 թ. ապստամբությամբ և դրա հետ առնչվող նույն թվականի մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով: Այս երկու իրադարձությունների նկատմամբ չի թուլանում հասարակայնության ուշադրությունը: Նկատենք նաև, որ դրանց վերաբերյալ եղած մոտեցումները նույնպես տարբեր են, մանավանդ որ այդ երկու խնդիրներն էլ սերտորեն առնչվում են ռուսական կողմնորոշման հետ:

Ամեն երևույթ պետք է գնահատել, ելնելով պատմական իրողությունից: Ցանկացած պրոբլեմի վերաբերյալ պատմականության որևէ շեղում այն զրկում է օբյեկտիվ գնահատելու հնարավորությունից: Այո, մեզանում շատ է խոսվում 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության մասին: Այն ներկայացվում է որպես բոլշևիկյան լծից հայ ժողովրդի ազատագրմանն ուղղված ապստամբություն: Փորձենք շատ համառոտ հիշել իրադարձությունների զարգացման ընթացքը:

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության շենքում տեղի ունեցած ՀՀ դաշնակցության բյուրոյի, Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեի, խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և կառավարության անդամների խորհրդակցությունը 21 կողմով (7 դեմ, 2 ձեռնպահ) որոշեց առանց դիմադրության ընդունել Լեգրանի առաջարկությունը՝ իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին և երկիրը խորհրդայնացնել: Այս նշանակում էր, որ դաշնակցության ղեկավար մարմինները կառավարության հետ միասին են ընդունել իշխանությունից հրաժարվելու որոշումը: Սրանով էլ դրսևորվում էր այդ որոշումն ընդունած գործիչների պատասխանատու վերաբերմունքը Հայաստանի հետագա ճակատագրի նկատմամբ: Ստեղծված իրավիճակում դա լավագույն ելքն էր:

Հենց այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլում Ս. Խատիսյանը բանակցություններ էր վարում թուրքական զորքերի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հետ: Թուրքերը դրել էին ծանր պայմաններ, որոնք բոլորն էլ իրենց արտահայտությունը գտան դեկտեմբերի 2-ին ստորագրված դաշնագրում: Մինչդեռ հնարավորություն կար չստորագրել այդ դաշնագիրը թուրքերի հետ: Դրա համար Հայաստանի իշխանությունները նախ պետք է համաձայնեին Լեգրանի առաջարկությանը, ըստ որի ինչքան կարմիր զորքերը շուտ հասնեն Ալեքսանդրապոլ, այնքան հնարավոր կլիներ թուրքերին դնել կատարված փաստի առջև, որը և նրանց առաջխաղացումը կկասեցներ: Սա այդ պարագային թելադրվում էր Հայաստանի շահերով: Այնինչ, իշխանությունները չհամաձայնեցին, և թուրքերը հանգիստ գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Երկրորդ, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ս. Վրացյանի կառավարությունն արդեն հրաժարական էր տվել, և նրա պատվիրակությունը Ա. Խատիսյանի գլխավորությամբ այլևս լիազորություններ չուներ բանակցությունները շարունակելու համար:

Հայտնի է Ա. Խատիսյանի ռադիոխոսակցությունը Ս. Վրացյանի և Դրոյի հետ: Վրացյանը Խատիսյանի հարցմանը պատասխանում է, որ «կառավարությունը հրաժարվեց: Դիլիջանում և Քարվանսարայում մեր զորքերը առանց կռվի հանդիպեցին բոլշևիկյան զորքերի հետ: Կազմվում է կոալիցիոն կառավարություն՝ բոլշևիկների հետ»:

Մնում էր Ա. Խատիսյանին առաջարկել՝ ընդհատել բանակցությունները և վերադառնալ Երևան: Սակայն դա չարվեց: Ավելին, Խատիսյանը շարունակեց բանակցությունները և ստորագրեց այդ խայտառակ դաշնագիրը:

Արդեն հրաժարական տված իշխանությունը ունե՞ր այդ իրավունքը: Իհարկե, չուներ:

Իսկ Կարաբեքիրը շտապեցնում էր ստորագրել դաշնագիրը և դրանով Ռուսաստանին դնել կատարված փաստի առջև:

Թուրքերին, իհարկե հայտնի էր՝ Երևանում կատարված փոփոխությունը: Եվ Կարաբեքիր փաշան, անշուշտ, հասկանում էր, որ Հայաստանի նոր կառավարությունը չէր ընդունի այդ դաշնագիրը:

(Շարունակությունը՝ 3-րդ էջում)

Սևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցին

Մեկ անգամ չէ, որ այցի գնալով Սևանա լիճ, հմայվել եմ նրա բնությամբ և ճարտարապետական կոթողներով: Սակայն մտածե՞լ եմ երբևէ, թե երբվանից է այն կրում այդ անունը, ե՞րբ և ո՞վ է հիմնել կղզու տաճարները:

Ըստ Մովսես Խորենացու, այս ավազանը մինչև 4-րդ դար, համաձայն ավանդության, կոչվել է Հայկ Նահապետի որդիներից մեկի՝ Գեղամի անունով՝ Գեղամա երկիր, Գեղամա լիճ և այլն: Դեռևս հեթանոսության ժամանակներում կղզում կառուցված է եղել մի տաճար, որը համարվել է Սյունյաց տոհմի սրբավայրը և շրջապատված է եղել խոշոր, ամրակուռ պարսպով:

301 թվականին, Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հաստատվելուց հետո, Գրիգոր Լուսավորիչը Տրդատ արքայի հետ շրջելով Հայոց աշխարհում, ամենուր հիմնում էր եկեղեցիներ: Հասնելով Գեղամա լիճ, նրանք անցնում են կղզի: Արքան կղզին նմանեցնում է Գողգոթայի բարձունքին և ցանկանում է այն դարձնել քրիստոնեական սրբավայր, և ինչպես Մանվել Կյումուշխանեցին է գրում. իր «Անցից անցելոց Սևանայ Վանոց» գրքում, վերացնում են տեղի մեհյանները, և ավերակների տեղում կառուցում մի տաճար՝ Սուրբ Հարություն անունով. իբր թե «երբեմն բագնաց էր տեղի, յետ այսորիկ եղիցի Ախոյենեիցն Բագենեաց, մեծամարտիկ զինվորացն Քրիստոսի, հարց անապատականաց բնակության և Վանք» ասելով՝ «Սևա և Վան», և տաճարին կից, ի պատիվ արքայի, կառուցում սուրբ Կարապետ մատուռը: Սա տեղի է ունեցել 305 թվականին:

Հետագայում տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով Սուրբ Հարություն տաճարն ավերվում է, իսկ սուրբ Կարապետը՝ վնասվում: Սուրբ Հարությունի ավերակները պահպանվել են մինչև այսօր: Մեր ժամանակներում այն վերականգնելու փորձ է արվել, սակայն որմերի քարերի պակասության հետևանքով մնացել է անկատար:

Դարերի ընթացքում վանքի միաբանների եռանդուն ջանքերով վանք-սրբավայրը դառնում է հոգևոր-մշակութային կարևոր կենտրոն, կրթական, գրչական օջախ և ուխտավայր:

Սրբավայրը մի քանի անգամ ենթարկվել է օտարների ասպատակություններին ու կողոպտվել: Սակայն ամեն անգամ հոգևորականների, բարեպաշտ իշխանների և ժողովրդի ջանքերով դարձյալ վերականգնվել է:

Վանքը հատկապես բարգավաճել է Մաշտոց Եղիվարդեցի վանահոր օրոք, որին վիճակված էր դառնալ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (897—898 թթ.): Նրա անվան հետ է կապված կղզու Ս. Առաքելոց և Ս. Աստվածածին տաճարների կառուցումը: Իսկ հովանավորել է հայոց Աշոտ Ա. թագավորի դուստր, Սյունյաց Գաբրիել իշխանի այրի, բարեպաշտ տիկին Մարիամը՝ իր միջոցներով: Ամուսնու հիշատակը հավերժացնելու նպատակով ու նրա կտակով տիկինը Հայաստանի տարբեր վայրերում կառուցում է 38 եկեղեցի և մտնում Ցամաքաբերդի կուսանոցը:

Տիկինը Մաշտոց վանահոր աջակցությամբ, իր միջոցներով կղզու բարձունքում կառուցում է Ս. Առաքելոց տաճարը, իսկ ներքևի հարթ տարածքում Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Առաքելոց տաճարին կից կառուցում է առանձին մի խուց, որտեղ էլ ապրում է մինչև իր կյանքի վերջը:

Եկեղեցին ունեցել է միաբանների խցեր, սեղանատուն, ամբար, դարբնոց, բանջարան, հարուստ մատենադարան, որտեղ պահվել են ձեռագիր և տպագիր շատ գրքեր, գանձեր, որոնցից շատ բան չի պահպանվել: Միաբանությունը գործել է մինչև մեր դարի սկիզբը:

Սևանի մենաստանը հանդիսացել է նաև աստվածաբանության, փիլիսոփայության և գրչագրության կենտրոն, որտեղ սովորելու հոգևոր կրթություն են ձեռք բերել բազմաթիվ հոգևոր այրեր: Այսպիսով, այս փոքրիկ կղզում եղել են Ս. Հարություն, Ս. Կարապետ, Ս. Գրիգոր և Ս. Առաքելոց եկեղեցիները, իսկ ստորոտում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին և Ս. Սարգիս կամ Ս. Մինաս մատուռը: Այս ամենից այսօր կանգուն են միայն Ս. Կարապետ և Ս. Առաքելոց եկեղեցիները, իսկ մնացածը տարբեր ժամանակներում ավերվել են:

Մինչև երեսնական թվականները կանգուն էր նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Սակայն շուտով բոլշևիկյան մահահոտ ուժը այստեղ էլ փորձեց իր ավերածությունները: Դադարեցվեց նշանավոր Վանքի գործունեությունը, ավերվեց Ս. Աստվածածինը: Իսկ վանքի նախկին վանահայր, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ս. Մուրադբեկյանը (1932—1938 թթ.) խեղդվեց իր իսկ նստավայրում: Այսօր Հայ առաքելական եկեղեցին թոթափում է ծանր մղձավանջի ավերածությունները: Սրբավայրը վերադարձված է իր օրինական տիրոջը՝ Էջմիածնի կաթողիկոսարանին: Շուտով կլրանա վանքի հիմնադրման 1700-ամյակը:

Հենրիկ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Հոգու նրբին թրթիռներով

Վերջերս Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տանը կայացավ Անգլիայից համերգների ժամանած, ջութակահար Լևոն Չիլինգիրյանի ելույթները՝ Երևանի կամերային նվագախմբի հետ, որի գեղարվեստական ղեկավարն ու գլխավոր դիրիժորն է Ռուսաստանի Դաշնության ժողովրդական արտիստ, պրոֆեսոր Էմին Խաչատրյանը:

Համերգասրահը միշտ չէ, որ ձեռք է բերում թեթև, բայց և հարազատ ու խոր ներդաշնակության մթնոլորտ, քանի որ յուրաքանչյուր վարպետ կատարում է նաև զրույց ոչ միայն նրա հեղինակի հետ, այլև հանդիսատեսի:

Լևոն Չիլինգիրյանը ջութակի նվագի իր ընտրանի ելույթով հասնում է ժողովրդական ընկալման:

Համերգի ավարտին զրուցում եմ մեր հայրենակցի հետ:

— Սա Ձեր ո՞րերորդ այցելությունն է Հայաստան:

— Չորրորդ, իսկ երկրաշարժից հետո՝ երկրորդ, որից վերջին երկուսը՝ համերգների:

— Ինչո՞ւ անպայման Մոցարտ:

— Ցավոք, սուղ է մեր զրույցի ժամանակը, քանի որ Մոցարտի մասին իմ ասելիքը երբեք չի սպառվի և նշեմ նաև, որ սովորաբար այս մեծ կոմպոզիտորին լրիվ չեն մեկնաբանում...

— Ձեր արմատների մասին, գերդաստանի, ընտանիքի մեծերի...

— Արմատները Պոլսից են, գաղթից հետո՝ Կիպրոս, որը ծննդավայրս է, որտեղ և դպրոցական ուսումս է իրականացել: 1960 թվից ընտանյոք Լոնդոն և դեռ հոն ենք... Պապս Լևոն Չիլինգիրյանն էր, որը «հանդգնել էր» առաջին անգամ պատարագը մատուցել երգեհոնով... Մայրս ադանացի էր՝ Բարիքյան Սիրվարդ, դաշնամուրի ուսուցչուհի:

— Ձեր ուսուցիչները:

— Վահան Բեդելյան և Մանուկ Բարիքյան, որը մորեղբայրս է:

Այո, այս հայկական ընտանիքում, ուր բոլորը խոսում են մաքուր ու գեղեցիկ հայերենով, ավանդաբար շարունակվում է երաժշտության մեծարումն ու նվիրումը, ինչպես և հայկական հոգու երգը՝ «Ծիրանի ծառի» սոսափյունով, որը Լևոն Չիլինգիրյանը կատարեց համերգի ավարտին, կարոտի ու սիրո ներքին լարումով ու ջերմությամբ:

Իսկ աշխատանքային մթնոլորտը հայտնի քառյակն է, որը երբեմն կոչում են նաև Չիլինգիրյան քառյակ: Թեև այստեղ, քառյակում այսօր միակ հայն ինքն է...

Ինչպե՞ս չնշեմ նաև, որ հրաժեշտին ջութակահարը ասաց իր գործընկերներին.

— Շնորհակալություն, ամեն ինչի համար, նաև երևանյան ջրի...

Նշեմ նաև մեր մշակույթի նվիրյալներից Էմին Խաչատրյանի խոսքը.

— Շատ համեստ ու օժտված անհատականություն է, նրա հետ աշխատելը հաճելի է և՛ ինձ համար, և՛ նվագախմբի: Փոխըմբռնումը կարևոր է, նաև գնահատելի:

Կարինե ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Վերադարձ ազգային արմատներին

(Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ «ԷՐԶՐՈՒՄ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Վերջին տասնամյակում հայ պատմագիտական միտքն ակտիվ ու տենդագին որոնումներ է կատարում պատմական հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի էթնոժողովրդագրական հիմնահարցերի համակողմանի ուսումնասիրության ասպարեզում: Խնդրի էությունը ոչ միայն բարոյական, այլև հրատապ արդիական-քաղաքական շեշտադրությամբ է պայմանավորված: Ներկայիս թուրքական պետական-պաշտոնական այրերն ու պատմաբանները հսկայական ճիգեր են գործադրում ապացուցելու, որ Արևմտյան Հայաստանի բնիկ տերը եղել է թուրքական տարրը և իբրև թե բոլոր ժամանակներում էլ թուրքական էթնոսը եղել է գերակշռող: Թուրքական պատմաբանների նըմանօրինակ խեղաթյուրումներով լեցուն «աշխատություններով» ողողված է ոչ միայն բուն թուրքական, այլև Արևմտյան Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի գրաշուկան:

Գաղափարախոսական պատերազմը հետզհետե առավել սրության է հասնում, և այս պայմաններում հայ պատմաբանների մեծագույն խնդիրն է գիտական բարեխղճությամբ վեր հանել ու արխիվային աներքելի նյութերով ու փաստերով ներկայացնել Արևմտյան Հայաստանի յուրաքանչյուր նահանգի ու գավառի վարչա-էթնիկական պատկերն ու հայ ազգաբնակչության թվաքանակը, հայկական բնակավայրերի տեղագրությունը, էթնոժողովրդագրական բնական կամ արհեստականորեն սարքված տեղաշարժերը: Միայն այս եղանակով է հնարավոր իրական հակահարված տալ թուրքական ծախու գրչակների բացահայտորեն շինծու, քաղաքական խարդախ նպատակներ հետապնդող նենգ նկրտումներին:

Այս առումով իրավ շնորհակալ աշխատանք է կատարել պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրենի գիտական գծով տեղակալ Աշոտ Մելքոնյանը, որը վերջերս հրատարակել է Էրզրումի նահանգի վարչա-էթնիկական նկարագրին նվիրված ուշագրավ աշխատություն:

Պատմաբան Աշոտ Մելքոնյանն իր աշխատության մեջ արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա քննում և ներկայացնում է 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (1801—1830 թթ.) Էրզրումի նահանգում կատարված էթնոժողովրդագրական գործընթացները: Ա. Մելքոնյանը նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանի, հատկապես Էրզրումի նահանգի պատմաաշխարհագրական, ժողովրդագրական պրոբլեմների առաջին ուսումնասիրողը եղել է 17-րդ դարի հայ հեղինակ Հակոբ Կարնեցին, որի «Շինված Կարնո քաղաքին...» ժամանակագրությունն ունի կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն: Այն իրավունք է տալիս անելու այն եզրակացությունը, որ 17-րդ դարի կեսերին, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի օսմանյան նվաճումից մեկուկես-երկու դար անց, Էրզրումի նահանգը և նրա գավառները առավելապես բնակեցված էին հայերով, իսկ թուրքական տարրը կազմում էր աննշան փոքրամասնություն: Սակայն հետագա ժամանակներում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերի հետևանքով արդեն 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Էրզրումի նահանգի գավառները կորցրել էին բնակչության ազգային միատարրությունը:

Ա. Մելքոնյանն ընդգծում է, որ նախորդ դարերում օսմանյան սուլթանների կողմից քաղաքական լծակների ազդեցությամբ հայ բնակչության բնականոն աճի արգելակման, էթնիկական դիմահեղման երևույթները կրկնվեցին և նոր թափ ստացան նաև 19-րդ հարյուրամյակի առաջին քառորդին թուրքական պետության՝ հայության պլանավորված նոսրացման և ոչնչացման քաղաքականության, 1806—1814 թթ. քրդական միջցեղային բախումների, Տրապիզոնի նահանգից լազերի մշտական հարձակումների և 1820—1823 թթ. պարսկաթուրքական պատերազմի ժամանակ ազգաբնակչության բռնագաղթի և կոտորածի հետևանքով: Հայ բնակչության թիվը զգալիորեն նվազեց:

Հեղինակը բազմաթիվ արխիվային և տպագիր աղբյուրների հիման վրա մանրամասն վերլուծության է ենթարկում հայ ազգաբնակչության տեղաշարժերը 1829—1830 թթ.՝ կապված հերթական անգամ բռնկված ռուս-թուրքական պատերազմի հետ: Չսպասելով գաղթի պաշտոնական թույլտվությանը, 1829 թ. հոկտեմբերին արդեն գաղթականների առանձին խմբեր բռնում են գաղթի ճանապարհը, իսկ 1830 թ. մայիսի 15-ից բռնկվում է Էրզրումի, Բաբերդի, Դերջանի, Քղիի, Սպերի, Վերին և Ներքին Բասենների, Թորթումի, Խնուսի գավառների հայ բնակչության մասսայական գաղթը դեպի ռուսաց տիրապետության սահմանները: Աշխատության հեղինակը մեջբերում է դեպքերի ականատես բողոքական քարոզիչ Է. Սմիթի վկայությունը, որ «...Էրզրումից մինչև Վրաստան ճանապարհները լցված են քրիստոնյա գյուղացիներով: Դրանք Էրզրումի դաշտի գյուղացիներն էին: ...Չկար Էրզրումի փաշայության մի մաս, որտեղից փախուստ չլիներ»:

Էրզրումի նահանգից հայ գաղթականների ստվար խմբերը՝ թվով 7 հազար ընտանիք, մի քանի ամիս հետո բընակվեցին հիմնականում Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Ծալկայի շրջաններում: Արևմտահայ գաղթականների որոշ մասը հաստատվեց Շիրակի դաշտի գյուղերում և Փամբակում:

Արխիվային բազմաթիվ փաստերի համադրությամբ Ա. Մելքոնյանը ճշգրտում է, որ 1829—1830 թթ. Արևմտյան Հայաստանից գաղթել է 12300 ընտանիք կամ 74 հազար մարդ, որից 9682 ընտանիք կամ 58 հազարը՝ Էրզրումի նահանգից: Արևմտահայության զանգվածային գաղթը ունեցավ ծանր հետևանքներ: Էրզրումը զրկվեց հիմնականում հայ առևտրականներից ու արհեստավորներից, անմշակ մնացին հազարավոր հեկտար հողատարածություններ: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր դարձան անմարդաբնակ:

Հեղինակը իրավացիորեն հանգում է այն եզրակացությանը, որ 1830—1831 թթ. սկսվեց մի նոր գործընթաց, ինչն ամբողջ 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին դարձավ Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական զարգացման գլխավոր ուղղությունը: Արևմտահայաստանի տարբեր գավառներից հայ բնակչությունն սկսեց հոսել դեպի Ռուսաստանի նոր հաստատված սահմաններին մերձակա գավառները՝ Բասեն, Ալաշկերտ, Նահին, Բայազետ: Ընդ որում, հեղինակն ընդգծում է, որ Ռուսաստանին հարակից շրջաններում ազգային և սոցիալական ճնշումն անհամեմատ թույլ էր և պետական սահմանն անցնելու հնարավորությունն ավելի մեծ, այդ պատճառով հայ բնակչության հոսունությունն արևմուտքից արևելք ձեռք էր բերում քաղաքական երանգ: Դեպի Ռուսաստան գաղթող արևմտահայ գյուղացիության բնակատեղիների մեծ մասը ընկավ թուրք ու քուրդ մահմեդականների ձեռքը: Անշուշտ, ճշմարիտ է աշխատության հեղինակի այն դիտարկումը, որ արևմտահայության գաղթը որքան դառնաղետ հետևանքներ ունեցավ արևմտահայ նահանգների ժողովրդագրական պատկերը խարխլելու առումով, միաժամանակ այն դրական նշանակություն ունեցավ Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի այլ շրջանների տնտեսության զարգացման, հայկական բնիկ տարրն ամրապնդելու համար: Քանզի հենց արևմտահայ գաղթականների ջանքերով շենացան Արևելյան Հայաստանի հարյուրավոր բնակավայրեր:

Պատմաբան Աշոտ Մելքոնյանի «Էրզրում» աշխատությունը լուրջ ներդրում է Արևմտահայաստանի էթնոժողովրդագրական բազում հիմնահարցերի ուսումնասիրության գործում:

Որոշ հիմնահարցեր գիտականորեն հիմնավորված ու մեկնաբանված են միանգամայն նոր ու նորովի դիտակետից, շնորհիվ այն բանի, որ հեղինակն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել բազմաթիվ արխիվային նորահայտ փաստաթղթեր:

Ա. Մելքոնյանի աշխատությունը շահեկանորեն կարևորվում է նաև նրանով, որ հեղինակը ներկայացրել է Էրզրումի նահանգի գավառների քարտեզները, ինչպես նաև հավելվածը, որտեղ գավառ առ գավառ, մեկ առ մեկ տալիս է հայկական բնակավայրերի ցուցակները:

Վերջում նշենք, որ Աշոտ Մելքոնյանի «Էրզրում» աշխատությունը արժանացել է «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի մրցանակին:

Արմեն ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Հայ ազգագրությունը. ձեռքբերումներ և անելիքներ

Ազգագրությունն առհասարակ ընդգրկման լայն շառավիղներ ունի: Հայ ազգագրագետներն ավանդույթաբար զբաղվում են էթնոմշակութային ոլորտի մեջ մտնող որոշակի խնդիրների ուսումնասիրությամբ, որոնք համակարգվում են չորս հիմնական պարամետրերով, որ են. ա. տնտեսական զբաղմունքներ (կենսապահովման միջոցներ), բ. նյութական մշակույթ, գ. հասարակական-ընտանեկան կյանք, դ. հոգևոր մշակույթ:

Այս բոլոր բնագավառներին վերաբերող նյութեր առավել կամ նվազ չափով հայտնի են վաղնջագույն ժամանակներից: Դրանց աղբյուր են ծառայում հնէազգագրությունը (որ է հնագիտությունը)՝ նյութական մշակույթի պեղածո հարուստ ու բազմազան հավաքածուները (որոնք ընդգրկում են քարե դարից մինչև ուշ միջնադարը), գրավոր աղբյուրները՝ ներառյալ ժայռապատկերները, անտիկ (հույն-հռոմեական) պատմիչները, իսկ հայ գրերի գյուտից ի վեր՝ հայ պատմիչների երկերը, ինչպես նաև հետագա այլազգի (պարսիկ, արաբ, թուրք), ավելի ուշ՝ եվրոպացի և ռուս ճանապարհորդների, պետական պաշտոնյաների ամենատարբեր բնույթի ուղեգրություններն ու այլևայլ կարգի հաղորդումները:

Այդուհանդերձ, ազգագրության ամենաստույգ սկզբնաղբյուրը եղել և մնում է բուն ժողովուրդն իր առտնին կյանքով, նիստ ու կացով, սովորույթներով ու ավանդույթներով, հանուր կենցաղամշակութային համալիրով: Ահա ինչու, օգտվելով վերը նշված սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորություններից, միշտ էլ, սկսած տակավին անցյալ դարի կեսերից և հատկապես «Ազգագրական հանդեսով» ու «Էմինյան ազգագրական ժողովածուով», հույժ կարևորվել է դաշտային նյութերի հավաքումը բուն ժողովրդից՝ խմբակային կամ անհատական գիտարշավների միջոցով, երբ անարատ նյութերը գրառվում են առավել վստահելի տեսողական (դիտարկելի) միջոցով, իսկ եթե դրա հնարավորությունը բացառվում է տվյալ երևույթը կենցաղից դուրս եկած լինելու պատճառով, ապա կարևորվում է լսողական (հարցման) միջոցը: Հաճախ հետազոտողը զուգորդում է այս երկու միջոցն էլ, վերապրուկային նյութը ետդարձ վերլուծությամբ վերականգնելով որպես անցյալի բուն իրողություն:

Առաջնորդվելով մասնագիտական սույն սկզբունքով, հայ ազգագրագետները տասնամյակների ընթացքում դաշտային հետազոտության են ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության, ինչպես նաև Արցախի ու Ջավախքի, Ադրբեջանի ու Հյուսիսային Կովկասի, մասամբ նաև Միջին Ասիայի հայ բնակչությանը: Սրա շնորհիվ ինստիտուտի ազգագրական արխիվում կուտակվել է գրավոր, լուսանկարային և չափագրական փիթխարածավալ նյութ, հավելյալ նաև արտահաստիքային բանահավաքների միջոցով հայթայթած նյութերը:

Այս ամենի հիմամբ գրվել և հրատարակվել են հայոց երկրագործական ու անասնապահական մշակույթին, շերամապահությանն ու մեղվապահությանը, ձիթհանությանն ու ձկնորսությանը, փոխադրության և հաղորդակցության ժողովրդական միջոցներին ու չափուկշիռներին, արհեստներին ու տնայնագործությանը, բնակավայրին ու բնակարանին, տարազին ու զարդարանքին, կահույքին ու կարասուն, կիրառական արվեստին ու հարդարանքին, գյուղական համայնքին ու ընտանիքին, ժողովրդական տոներին ու հավատալիքներին, ծեսերին ու սովորույթներին, մարմնակրթական ու մտավարժական խաղերին վերաբերող մենագրություններ, հոդվածներ ու հիմնադրույթներ: Այս առումով հույժ կարևորվում է վերջին երկու տասնամյակում հրատարակված «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (նյութեր և ուսումնասիրություններ)» մատենաշարը (18 պրակ), որով յուրովի շարունակվում են «Ազգագրական հանդեսի» ավանդույթները, բայց որի հետագա շարունակումը վտանգի տակ է իր չգոյե ֆինանսական միջոցների: Մշակվել ու մշակվում են հայ ազգագրության պատմությանն ու անցյալի ականավոր ազգագրագետների գիտական ժառանգությանը, Հայաստանի տնտեսա-մշակութային տիպերին ու պատմաազգագրական շրջաններին, կրոնական պատկերացումներին ու ժողովրդական բժշկությանը նվիրված բազմաբնույթ թեմաներ: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրությունները կատարվում են թե՛ թեմատիկ մենագրական ընդգրկմամբ, թե՛ ըստ պատմա-ազգագրական շրջանների:

Ավանդական թեմաների մըշակմանը զուգընթաց, սկսվել են Արցախյան շարժման ազգաբանական առումների, Մեծ երկրաշարժի ու բռնագաղթի հետևանքով ընթացող մշակութակենցաղային արմատական տեղաշարժերի և վայրիվերումների, հայրենադարձության փուլային կենցաղային անդրադարձումների, կրոնաբարոյական նորօրյա երևույթների, բուն ժողովրդական և հույժ կրոնական պատկերացումների, տոների ու արարողությունների տարբերակման ու փոխկապակցվածության և համանման այլ երևույթների ուսումնասիրությունը: Հեռանկարում նախատեսվում է հայ ազգագրության ձեռնարկի, ազգագրական հանրագիտարանային համաբարբառ պատկերազարդ բառարանի, նորացված հարցարանի ստեղծում, ինչպես նաև պատմա-ազգագրական ատլասի պրակների պատրաստում հրատարակման:

Հայոց ազգագրությանը զուգընթաց, բաժնում ուսումնասիրվել է Հայաստանի սլավոնների (ռուսների ու ուկրաինացիների), քրդերի (եզդիների), հույների ազգագրությունը և դրանց վերաբերյալ պաշտպանվել են ատենախոսություններ: Ներկայումս նախաձեռնվել է հայ-առաջավորասիական էթնոմշակութային փոխառնչությունների հետազոտությունը:

Նշանակալից է նաև այն, որ զգալիորեն բարձրացել է աշխատողների գիտական որակավորման մակարդակը: Եթե նախկինում մասնագիտական սերտ համագործակցություն կար Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և առհասարակ նախկին Խորհրդային Միության մյուս հանրապետությունների ազգագրական կենտրոնների հետ (որը, ցավոք, քանի տարի է, ինչ խզվել է, բայց անհրաժեշտ է, որ անպայման վերականգնվի առաջիկայում), ապա ներկայումս կապեր են ստեղծվում եվրոպական և ամերիկյան համապատասխան հաստատությունների ու մասնագետների հետ:

Ազգաբանական ուսումնասիրությունների մակարդակն ավելի բարձրացնելու համար, սոցիալական պայմանների արմատական բարելավումից բացի, անհրաժեշտ է ֆինանսական միջոցներ տրամադրել դաշտային հետազոտություններին և արտահաստիքային բանահավաքներից նյութերի ձեռքբերման հնարավորություններ ընձեռել, արխիվի համակարգչային մշակման համար և առհասարակ՝ թե՛ դաշտային աշխատանքները, թե՛ նյութերի լաբորատոր մշակումները հագեցնել տեխնիկապես:

Միայն այս կերպ կարելի է ապահովել գիտության հետագա զարգացումը:

Դերենիկ ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բաժնի վարիչ

Ռոդենն ասում էր. «Ես վերցնում եմ քարը և դեն նետում ավելորդ մասերը»:

Հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը և մեր ժամանակը

(Սկիզբը՝ 2-րդ էջում)

Սակայն դա նշանակություն չուներ: Թուրքիային պետք էր այդ դաշնագիրը, որ ամբողջովին իր օգտին էր, իր մտադրությունները իրականացնելու համար:

Առաջիկայում սպասվում էին Լոնդոնի և Մոսկվայի բանակցությունները: Նրանցում կարևոր տեղ պետք է գրավեին հայության իրավական վիճակի, Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ հարցերը: Լոնդոնի խորհրդաժողովն սկըսվելու էր 1921 թ. փետրվարի 21-ին և տևելու էր 9 օր: Մոսկվայի բանակցություններն ըսկըսվելու էին 1921 թ. փետրվարի 26-ին և ավարտվելու էին մարտի 16-ին: Ընդամենը երեք ամիս և դաշնագիրը պիտի օգներ Թուրքիային՝ իր նպատակներին հասնելու:

Իհարկե, խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը չճանաչեց ու չվավերացրեց դեկտեմբերի 2-ի իսկապես, խայտառակ դաշնագիրը, և վճռականորեն Թուրքիայից պահանջում էր զորքերը դուրս բերել Ալեքսանդրապոլից և գրաված մյուս տարածքներից:

Բայց Թուրքիան կառչել էր դեկտեմբերի 2-ի դաշնագրից: Այն նրան պետք էր միջազգային խորհրդաժողովներում իր նպատակներն օրինականացնելու համար: Այլապես նա ստիպված կլիներ ետ վերադարձնել գրաված տարածքները:

Ավելորդ չենք համարում հիշել, որ պայմանագրի ստորագրումից հետո Ա. Խատիսյանի հետ միևնույն վագոնով Երևան եկավ Կարաբեքիր փաշայի ներկայացուցիչ կապիտան Բահաէտդին Շաքիրը, որին Խորհրդային Հայաստանի նոր իշխանությունը չէր հրավիրել:

Թուրքիային հարկավոր էր, որ Երևանում նորից հաստատվեր այնպիսի իշխանություն, որն ընդուներ դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը: Եվ հուրախություն թուրքերի 1921 թ. փետրվարի 18-ի ապստամբությունը տապալված խորհրդային իշխանության փոխարեն ստեղծեց «Հայաստանի փրկության կոմիտե»՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ: Անկախությունն ինքնին սուրբ նպատակ է և անպայման՝ ողջունելի: Սակայն փետրվարի 18-ը վնասակար ու աղետալի հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Սա պետք է հասկանային ապստամբության կազմակերպիչները:

Ի դեպ, մինչև օրս էլ հայտնի չէ, թե դաշնակցություն կուսակցությունը ընդունե՞լ է ապստամբելու որոշում, թե՝ ոչ: Ասենք այնպես, ինչպես 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին: Ինքը, Ս. Վրացյանը հետագայում գրել է. «Շատ ճիշտ է ասում Քաջազնունին, որ փետրվարյան ապստամբությանը դաշնակցությունը հակառակ է եղել»:

Հարց է առաջանում, այդ դեպքում, ինչո՞ւ է դաշնակցությունն ապստամբությունը վերագրում իրեն:

1931 թվականին, փետրվարյան ապստամբության 10-ամյակի կապակցությամբ, սփյուռքում և Հայաստանում մեծ խռովություն ծավալվեց: Հրապարակ հանվեցին շատ փաստաթղթեր, որոնք բացահայտում էին ապստամբության կազմակերպիչների բուն նպատակները: Եղբայրասպան պատերազմ հրահրելու պատասխանատվությունից խուսափելու համար, ապստամբության հեղինակ գործիչներն ամբողջ պատասխանատվությունը դրեցին կուսակցության վրա: Եվ գործն այնպես ներկայացրին, որ ապստամբությունը բարձրացվել է հայ ժողովրդի փրկության համար: Եվ նրանց հավատացին նոր սերունդները: Այնպես որ, մեր կարծիքով, եթե կարելի է այսպես ասել, ապստամբության համար մեղավոր անձինք դեռ չեն արժանացել ամբողջ կուսակցության կողմից պարսավանքի ենթարկվելուն: Համոզված ենք, որ վաղ թե ուշ, կգա այդ ժամանակը:

Փետրվարի 24-ին, երբ արդեն լրիվ պարզ էր ապստամբության հաղթանակը, իր որջից դուրս եկավ Բահաէտդինը և հանդիպելով Ս. Վրացյանին, հայտարարեց, թե թուրքական կառավարությունը ճանաչում է «Հայաստանի փրկության կոմիտեն», որպես Հայաստանում միակ ազգային իշխանության:

Ապստամբության պահին Հայաստանի տարածքների ըզգալի մասը գտնվում էր թուրքերի ձեռքին: Կարաբեքիր փաշան նստած էր Ալեքսանդրապոլում և այնտեղից հեռանալու ոչ մի մտադրություն չուներ: Վրաց մենշևիկներն էլ ռազմական գործողություններ էին սկսել Լոռու «չեզոք գոտին» գրավելու համար: Եվ ահա, այսպիսի պայմաններում, Երևանում ապստամբություն է բարձրացվում հայ ժողովրդին փրկելու համար: Այդ ի՞նչ ազատության ու փրկության ապստամբություն էր, որը հուշակում էր իր հավատարմությունը դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրին: Թուրքերի համար սա հաջողություն էր: Եվ պետք էր երկրորդ ու գլխավոր քայլը: Հեռագրվեց Մոսկվա և հայտնեց, որ Մոսկվայի կոնֆերանսը իրավասու չէ քննության առնելու Հայաստանի խնդիրները և որ Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Բեկզադյանը իրավունք չունի մասնակցելու կոնֆերանսին, քանի որ խորհրդային իշխանությունն արդեն տապալված է:

Հեռագրվեց նաև Լոնդոն, հայտնելով, որ «Հայաստանը ցանկանում է ապրել հաշտ և բարեկամաբար՝ հարևան Թուրքիայի հետ, ուստի ցանկանում է, որ Լոնդոնի կոնֆերանսի որոշումներն առիթ չտան փոխադարձ անվստահության կամ դժգոհությունների Թուրքիայի և Հայաստանի միջև»:

Ահա այսպես «Փրկության կոմիտեն» խառնեց ամեն ինչ: 1921 թ. մարտի 16-ին, Մոսկվայում, առանց Հայաստանի մասնակցության, ստորագրվեց ռուս-թուրքական պայմանագիրը: Լոնդոնում ծիծաղելի դրության մեջ ընկան հայոց ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը, որն ակնկալում էր Սևրի դաշնագրի իրագործումը, և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանը, որը մերժում էր Ալեքսանդրապոլի դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը:

Փետրվարյան ապստամբությամբ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն ստացավ միջազգային իրավական փաստաթղթի ուժ և մնաց այդպիսին, մինչև որ ավարտվեցին Լոնդոնի և Մոսկվայի կոնֆերանսները, մինչև որ Թուրքիան հասավ իր նպատակներին:

Անշուշտ, տրամաբանական հարց է ծագում ինչո՞ւ մարտի 16-ի պայմանագրով Նախիջևանի հարցը լուծվեց ոչ Հայաստանի օգտին: Եկեք դատենք առանց էմոցիաների: Անհնարին է, որ մինչև փետրվարյան ապստամբությունը Խորհրդային Ռուսաստանը դրել էր Խորհրդային Հայաստանի օգտին լուծել հողային տարածքների խնդիրը: Այո, Ռուսաստանը (այս դեպքում՝ բոլշևիկյան) մտածում էր առաջին հերթին իր տարածքների լայնացման մասին: Տվյալ պարագային դա նաև Հայաստանի շահն էր: Սակայն Հայաստանում հաստատված նոր իշխանությունը (փետրվարի 18-ի) մեղմ ասած, բարեկամական վերաբերմունք չուներ Ռուսաստանի նկատմամբ: Ահա մի օրինակ միայն: «Փրկության կոմիտեն» հեռագրում էր Չիչերինին. «Հայաստանում տապալված է բոլշևիկների իշխանությունը և ստեղծված է ժողովրդական կառավարություն: Հայաստանի Հանրապետության անունից հայտարարում եմ, որ Բեկզադյանի ստորագրած բոլոր պայմանագրերը Հայաստանի համար կճանաչվեն ոչ պարտադիր»: Եվ տարօրինակ կլիներ, եթե այսպիսի պայմաններում Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպաներ «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» շահերը: Չէ՞ որ Խորհրդային Ռուսաստանն առաջին հերթին հետապնդում էր իր շահերը: Այդ ժամանակ Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր էին, և Խորհրդային Ռուսաստանը գերադասեց թեկուզ և հայտնի վերապահումով, Նախիջևանը հանձնել Ադրբեջանին, մանավանդ, որ Թուրքիան պնդում էր Նախիջևանի հարցում հիմք ընդունել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի պահանջը:

Քաղաքականության մեջ դիվանագիտական անուրջներով տարվելն օգուտ չունի: Պատմության մեջ չկա որևէ փաստ, որ այս կամ այն հզոր պետությունը զիջում կատարի իր նկատմամբ ոչ բարեկամաբար տրամադրված պետությանը: Սա է դաժան իրողությունը: Մնացածը զգացմունքների արդյունք է:

Վերջին տարիներին հաճախ են լսվում պահանջներ մարտի 16-ի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու մասին: Եկեք տեսնենք, թե այդ պահանջը որքանո՞վ է իրական և ի՞նչ կտա մեզ:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրով Հայաստանի տարածքը հազիվ կազմում էր 10 հազար քառ. կմ: Այդ պայմանագիրը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը կտրականապես մերժեց: 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրով Հայաստանի տարածքը հասցվեց 30 հազար քառ. կմ: Հիշենք, որ այս պայմանագրի ստորագրումից հետո էլ Կարաբեքիրը չէր հեռանում Հայաստանից: Խորհրդային կառավարության անունից Չիչերինը խստորեն զգուշացրեց Թուրքիային, որ անհապաղ պետք է զորքերը հանել Հայաստանի տարածքից, հակառակ դեպքում Թուրքիայի և Խորհրդային Հայաստանի միջև պատերազմը կնշանակի պատերազմ Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Կարաբեքիրի զորքերը Ալեքսանդրապոլից հեռացան 1921 թ. ապրիլի 22-ին: Իհարկե, բոլորիս երազն է այսօրվա ինքնիշխան և անկախ Հայաստանը տեսնել մեր արևմտյան տարածքներով հանդերձ: Բայց մի՞թե մարտի 16-ի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելով մենք կլուծենք այդ խնդիրը: Պայմանագիրը կնքվել է Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Եթե Ռուսաստանն այդ պայմանագիրը չեղյալ հայտարարի, ապա Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնելու է երկու պրոբլեմի առջև: Կամ նա ընդունելու է 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, որովհետև իրեն հայտարարել է 1918—1920 թթ. հանրապետության ժառանգորդը, կամ էլ ստիպված է լինելու Թուրքիայի հետ բանակցություններ վարել՝ իր սահմանների շուրջ: Իսկ Թուրքիան, իհարկե, այդպիսի առիթը բաց չի թողնի, և անպայման կթելադրի իր պահանջները, քանի որ, եթե Ռուսաստանը չեղյալ է հայտարարում մարտի 16-ի պայմանագիրը, ապա, բնականաբար, նա չի կամենա Թուրքիայի հետ նոր բանակցություններ վարել արդեն իրեն չհետաքրքրող հարցի շուրջ: Այո, այո, որովհետև շահ չունի: Այնպես որ, ինչպես ասում են, ամուսնալուծությունից հետո, դեռ հայտնի չէ, թե ո՞վ է լինելու շահող կողմը:

Նկատենք նաև, որ այն ուժերը, որոնք պահանջում են չեղյալ հայտարարել մարտի 16-ի պայմանագիրը, բոլորովին չեն խոսում Լոնդոնի կոնֆերանսի որոշումները վերացնելու մասին: Չէ՞ որ Լոնդոնում ընդմիշտ թաղվեց Սևրի (ծովից-ծով Հայաստան խոստացող) պայմանագիրը: Ինչո՞ւ այդ մասին չեն խոսում: Որովհետև երևան կգան արևմտյան տերությունների խարդախ և խորամանկ քաղաքականության փաստերը: Իսկ դա ձեռնտու չէ մեր արևմտասերներին: Այո, կըրկնում ենք, մարտի 16-ի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու պահանջը ևս ուղղված է մեր ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման դեմ, նպատակ է հետապնդելու բորբոքել ռուսատյացությունը: Ի դեպ, անպայման ուզում ենք ընդգծել, որ այս պահանջը պաշտպանողներից շատերը անտեղյակ են պատմական իրողություններին և ղեկավարվում են ազգային մղումներով: Եվ պետք է որ նրանք իմանան ճշմարտությունը:

Մեր ասածն այն է, որ նման հարցերում հախուռն, չմտածված քայլեր չի կարելի անել: Պետք է ամենը վերլուծել ու գնահատել գիտականորեն և ապա միայն ձեռնարկել դրա իրագործմանը:

Իհարկե, վերջին տարիներին ծավալված հակառուսական դրսևորումները զգալիորեն մեղմացել են: Շատերն են ուշքի եկել, շատերն են համոզվել այդ դրսևորումների կործանարար հետևանքների մեջ:

Պետք է ուրախությամբ նշել Ռուսաստանի Դաշնության և մեր հանրապետության օրեցօր սերտացող կապերը և այն կարևորագույն հանգամանքը, որ այսօր էլ Ռուսաստանի բանակը Հայաստանում է և նրա սահմանապահները պաշտպանում են Հայաստանի արևմտյան սահմանները: Մեր և Ռուսաստանի ռազմական համագործակցությունն ունի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և վերջապես մարդկային հարաբերությունների շարունակություն:

Մենք այս հարցին հատկապես ենք տալիս կարևորություն, որովհետև պարտավոր ենք հիշել, որ Հայրենականի մեծ պատերազմի տարիներին թուրքական ընտիր զորաբանակները Հայաստանի սահմանների մոտ կուտակված՝ սպասում էին իրենց հարձակման ժամին: Խորհրդային ժողովուրդների տարած հաղթանակը փակեց թուրքական իշխանությունների ախորժակը: Բայց մենք պարտավոր ենք հիշել, որ թեև վաղուց ավարտվել է պատերազմը, բայց մեր սահմաններին դեռ կանգնած են թուրքական զորքերը: Եվ որպեսզի այսուհետև էլ նրանք չկարողանան իրենց տեղից առաջ շարժվել, մենք պարտավոր ենք աչքի լույսի պես պահել հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը, հավատարիմ լինենք մեր իմաստուն նախնիների պատգամած ռուսական կողմնորոշմանը և անկեղծորեն ամրապընդենք մեր փորձված բարեկամի՝ Մեծ Ռուսաստանի հետ Հայոց ռազմաքաղաքական դաշինքը:

Վլադիմիր ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ նվիրված հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններին

Սեպտեմբերի 8-ին և 9-ին Երևանում կայացավ հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններին նվիրված 2-րդ գիտաժողովը, որը կազմակերպել էր «Հայաստան-Ֆրանսիա» ընկերությունը:

Ներկա գիտաժողովը նվիրված էր Փարիզի արևելյան լեզուների համալսարանի հիմնադրման 200-ամյակին: Ուսումնական այդ կենտրոնում, ստեղծումից 4 տարի հետո, ուսումնասիրվել է հայերենը:

Գիտաժողովի առաջին նիստը գումարվեց ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նիստերի դահլիճում: Հաջորդ օրը գիտաժողովը աշխատանքները շարունակեց Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի և համագործակցության հայկական ընկերության դահլիճում:

Գիտաժողովը բացեց նշանավոր հայագետ, Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ անդամ Ժան-Պիեռ Մահեն, որը կարևորեց հայ-ֆրանսիական մշակութային առնչությունների զարգացման և սերտացման ներկա միտումը և գոհունակություն հայտնեց գիտաժողովի ընդգրկուն և հարուստ ծրագրի համար:

Գիտաժողովում լսվեցին մեկուկես տասնյակից ավելի զեկուցումներ, որոնք շոշափում էին հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչությունների գրեթե բոլոր ասպեկտները:

Գիտաժողովի աշխատանքներն ամփոփեց Ժան-Պիեռ Մահեն:

Անպայման արժանին պետք է մատուցել գիտաժողովի կազմակերպիչներին՝ բովանդակալից, հըստակ և արդյունավետ աշխատանքի համար: Պետք է ողջունել նաև այս գիտաժողովներն ամեն տարի անցկացնելու նախաձեռնությունը, որն անշուշտ, իր նպաստը կբերի հայ-ֆրանսիական առնչությունների ամրապնդման և հետագա զարգացման գործում:

Ի գիտություն նրանց, ովքեր...

...ՈՒԶՈՒՄ ԵՆ ԱՄՆ-Ի ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ՍՈՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼ «ԷԴՄՈՒՆԴ ՄԱՍԿԻԻ ԱՆՎԱՆ ԿՐԹԱԹՈՇԱԿ» ԾՐԱԳՐԻՆ

ԱՄՆ-ի կառավարությունը պատիվ ունի տեղեկացնելու 1996 թ. «Էդմունդ Մասկիի անվան կրթաթոշակ» ծրագրի մասին, որը կրթաթոշակներ է հատկացնում ԱՄՆ-ի բուհերում մեկ կամ երկու տարով սովորել ցանկացողներին, հետևյալ մասնագիտություններով.

Բիզնեսի կառավարում, իրավունք, տնտեսագիտություն, պետական կառավարում:

Կրթաթոշակների բաշխումը «Էդմունդ Մասկիի անվան կրթաթոշակ» ծրագրի համար իրագործվում է բաց մրցութային կարգով: Մրցույթի մասնակիցների համար պարտադիր են հետևյալ պայմանները.

— ԱՊՀ երկրների քաղաքացիներ են,

— ԱՄՆ-ում սովորելու համար ֆինանսավորման կարիք ունեն,

— մինչև փաստաթղթերի հանձնման պահը 40 տարին չի լրացել,

— բարձրագույն կրթության վկայական ունեն կամ կունենան մինչև 1996 թ. հուլիսը,

— վարժ տիրապետում են գրավոր և բանավոր անգլերենին,

— ընտրած մասնագիտության մեջ կարող են ցուցաբերել մասնագիտական բարձր պատրաստվածություն,

— կարող են ուսումը ԱՄՆ-ում սկսել 1996 թվականի ամռանը,

— «Էդմունդ Մասկիի անվան կրթաթոշակ» ծրագրի մասնակիցները պետք է իրավասու լինեն ԱՄՆ-ի վիզա ստանալու համար:

Մրցույթին մասնակցել չեն կարող.

— ԱՄՆ-ի քաղաքացիների հետ ամուսնացած անձինք,

— նրանք, ովքեր մասնակցում են ԱՄՆ-ում գիտական ծրագրերի,

— ովքեր դիմել են որևէ երկիր ներգաղթելու վիզա կամ քաղաքական ապաստան ստանալու համար,

— Ովքեր 1994 թվականից սկսած չորս կամ ավել ամիս անց են կացրել ԱՊՀ տասնհինգ երկրների տարածքից դուրս: Դրանք կարող են լինել այն անձինք, ովքեր մասնակցել են չորս ամսից ավել տևողությամբ ուսումնական, վերապատրաստման կամ գիտական ծրագրերին, կամ աշխատել են ԱՊՀ երկրներից դուրս:

«Էդմունդ Մասկիի անվան կրթաթոշակ» ծրագիրը ֆինանսավորվում է ԱՄՆ-ի Տեղեկատվական գործակալության կողմից: Ծրագիրը վարում է «Միջազգային հետազոտությունների ու փոխանակությունների խորհուրդ» (ԱՅՐԵՔՍ) կազմակերպությունը:

Լրացուցիչ տեղեկություններ և փաստաթղթեր ձեռք բերելու համար կարող եք դիմել ԱՅՐԵՔՍ-ի գրասենյակ:

Մեր հասցեն է՝ Երևան 375019, Մարշալ Բաղրամյան 40, սենյակ 38, ԱՅՐԵՔՍ-ի կրթական-խորհրդատվական կենտրոն:

Ծրագրի և փաստաթղթերի լրացման կարգի վերաբերյալ տեղեկատվական դասախոսություններ կտրվեն սեպտեմբերի 8-ին, 11-ին՝ Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի շենքի (Մարշալ Բաղրամյան 40) փոքր դահլիճում (ժամը 18-ին), սեպտեմբերի 13-ին, 22-րդ սենյակում և սեպտեմբերի 16-ին՝ 25-րդ սենյակում, նույն հասցեով, ժամը 17-ին:

Փաստաթղթերը տրվում են անվճար և կարող են պատճենահանվել:

Փաստաթղթերի հետհանձնման վերջին ժամկետն է 1995 թ. հոկտեմբերի 27-ը, մինչև ժամը 17-ը:

Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահությունը, հումանիտար գիտությունների բաժանմունքը և արվեստի ինստիտուտը՝ խորապես ցավակցում են հայ մշակույթի մեծ բարեկամ, հայ ճարտարապետության ականավոր հետազոտող, Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի անդամ, պրոֆեսոր ՊԱՈԼՈ ԿՈՒՆԵՈՅԻ անսպասելի և վաղաժամ մահվան առթիվ: Նրա հիշատակը հավերժ կմնա հայ ժողովրդի մշակույթի տարեգրության մեջ:

Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի պրեզիդենտ՝ Ֆ. Տ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ փոխպրեզիդենտ՝ Գ. Ա. ԲՐՈՒՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն՝ Լ. Հ. ՀԱԽՎԵՐԴՅԱՆ

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՈՒՄ.— Պրոֆեսորներ Պաոլո Կունեոն (աջից) և Ադրիանո Ալպագո Նովելլոն Զվարթնոցում, ՀՀ ԳԱԱ Թ. Թորամանյանի անվան մրցանակ ստանալիս:

ՊԱՈԼՈ ԿՈՒՆԵՈ

Հռոմում, իր հիմնադրած «Հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության կենտրոնում» աշխատելիս, կյանքի 59-րդ տարում հանկարծամահ եղավ ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր, Թորոս Թորամանյանի անվան մրցանակի դափնեկիր, Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ Պաոլո Կունեոն: Հայ մշակույթը կորցրեց իր լավագույն բարեկամներից մեկին, որը ողջ գիտական-ստեղծագործական կյանքը նվիրաբերեց Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության հետազոտմանը և նրան միջազգային ճանաչման հասցնելու գործին:

Պրոֆեսոր Կունեոն 1965 թվականից սկսած կազմակերպել է բազմաթիվ գիտարշավներ՝ ինչպես Հայաստանի Հանրապետություն, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստան, ուսումնասիրել Թուրքիայի տարածքի հայ մասնագետների համար անմատչելի հայկական հուշարձանները՝ իր հավաքած բոլոր նյութերը սիրով տրամադրելով հայ գիտնականներին:

Հռոմի համալսարանում իր վարած ճարտարապետության պատմության դասընթացում նա մտցրեց նաև հայկական ճարտարապետության բաժինը, իտալացի ապագա ճարտարապետներին ծանոթացնելով Հայաստանի բազմադարյան մշակույթի կարևորագույն ճյուղի՝ շինարարական արվեստի նվաճումներին: Նրա ջանքերի շնորհիվ հայ ճարտարապետության ուսումնասիրման գործում ներգրավվեցին նոր ուժեր, և Իտալիան, Հիրավի, դարձավ Արևմուտքում այդ բնագավառի առաջատար կենտրոնը:

Պրոֆեսոր Կունեոյի և իր գործընկերների կողմից հայկական, մինչ այդ անհայտ կամ քիչ ուսումնասիրված, հանգուցային հուշարձանները գիտական շրջանառության մեջ դնելը թույլ տվեց անելու այնպիսի բովանդակային ընդհանրություններ, որոնք սահմանեցին հայ ճարտարապետության ուրույն տեղն ու դերը համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

1970 թվականին նա աշխարհի գիտական հանրության ուշադրությունը սևեռեց Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի հուշարձանների պահպանման և վերանորոգման կարևորության վրա, կոչ անելով այդ գործի համար ստեղծել միջազգային կենտրոն:

Պաոլո Կունեոն հեղինակն է հայ ճարտարապետությանը նվիրված մի շարք գրքերի և մեծաթիվ ուսումնասիրությունների, որոնք լույս են տեսել տարբեր երկրների ճանաչված գիտական հանդեսներում: Նրա հեղինակած գրքերից են բացառիկ գիտական արժեք ունեցող «Անիի միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական դպրոցը» մենագրությունը (Հռոմ, 1977 թ.), Արևմտյան Հայաստանում առաջին անգամ իր իսկ ուսումնասիրած հուշարձաններին՝ Թուղի, Փաշվանքի 5-րդ դարի բազիլիկներին և Հոգեացվանքի համալիրին նվիրված ուսումնասիրությունը (Հռոմ, 1979 թ.), համահեղինակն է «Անի» (Միլան, 1984 թ.) և «Ղարաբաղ» (Միլան, 1988 թ.) գրքերին:

Հայ մշակույթին նվիրված այս ականավոր գիտնականի քսանհինգամյա հետազոտության պսակը դարձավ «Հայկական ճարտարապետությունը 4—19-րդ դարերում» շուրջ հազար էջանոց երկհատոր հիմնարար աշխատությունը (Հռոմ, 1988 թվական): Գիրքը տալիս է հայկական միջնադարյան ճարտարապետության համապատկերը՝ գիտականորեն ճշգրիտ, ինքնուրույն և ինքնատիպ մեկնաբանություններով:

Այստեղ ներկայացված են ինչպես նախկին Խորհրդային Միության տարածքում, նույնպես և Թուրքիայում ու Իրանում գտնվող հայկական բոլոր հուշարձանները՝ մասնագիտական խորունկ վերլուծություններով և բնութագրումներով: Այս կոթողային աշխատության համար պրոֆեսոր Կունեոն արժանացավ ՀՀ ԳԱԱ Թորոս Թորամանյանի անվան մրցանակի, որը նրան հանդիսավոր կերպով հանձնվեց 1990 թվականի մայիսին, Զվարթնոցում:

Հայ մշակույթին նվիրված իր երեսնամյա բեղմնավոր գիտական աշխատանքի և այդ բնագավառում ներդրած պատկառելի ավանդի համար Պաոլո Կունեոն 1994 թվականին ընտրվեց ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ:

Պրոֆեսոր Պաոլո Կունեոյի մահը անփոխարինելի կորուստ եղավ հայագիտության համար և խոր վիշտ պատճառեց իր հայ գործընկերներին, որոնց մեջ այդ բացառիկ հմայիչ մարդը մեծ սեր, համակրանք ու հարգանք էր վայելում:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Դժվար է պատկերացնել

...Որ այլևս մեզ հետ չէ Պաոլո Կունեոն: Ով ճանաչում էր նրան, գեթ մեկ անգամ հանդիպել ու զրուցել էր նրա հետ, չէր կարող նրան մոռանալ:

Աշխատանքի բերումով ինձ բախտ էր վիճակվել բազմիցս հանդիպել նրան: Մենք համարյա հասակակիցներ էինք և առանձնակի ջերմությամբ էինք վերաբերվում իրար: Մեր հանդիպումները կարգավորում էր Պաոլոյի լավագույն ընկերն ու Հայաստանում նրա գործունեության «ծրագրավորող» Մուրադ Հասրաթյանը: Մեր եռյակի բազմաթիվ քննարկումների արդյունքը դարձան միջազգային ճանաչում ձեռք բերած նոր կազմակերպությունների, հայ-իտալական մասնագիտական հանձնաժողովների ստեղծման գաղափարները:

Դժվար է պատկերացնել, թե մեզանից որևէ մեկը Պաոլոյի նման այդքան ջերմորեն ու սիրով կարող էր միջազգային հանրությանը ծանոթացնել հայ ճարտարապետության հուշարձանների հետ, պահանջել միջազգային ատյաններում՝ անդառնալի կորստից փրկել Թուրքիայի ներկայիս տարածքում դեռևս պահպանված հայկական հուշարձանները:

Հիշում եմ նրա փորձագետի հարցադրումները Նվ. րախորհրդարանում՝ մեռյալ Անին վերակենդանացնելու մասին:

Նա մի քանի անգամ տեսել էր Անին, նույնիսկ վտանգի ենթարկելով իր կյանքը: Նա սիրահարված էր Անիին, և ամեն անգամ, երբ առիթ էր լինում խոսել նրա մասին, հուզվում էր և միաժամանակ ոգևորվում: Նա Անիին նվիրված բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ էր և հատուկ մենագրություն էր հրապարակել Անիի ճարտարապետական դպրոցի մասին, մեկառմեկ ուսումնասիրելով քաղաքի տարածքում պահպանված կառույցները: Անիի կարոտը նա ստանում էր Շիրակի հարթավայրում պահպանված մյուս հուշարձաններից, և ամեն անգամ, երբ լինում էր Հայաստանում, ձգտում էր առաջին հերթին տեսնել Մարմաշենը, որին էլ նվիրել էր իր վերջին հոդվածը:

Նրա խորհրդով, երբ Ստրասբուրգում քննարկվում էր Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանության վիճակի հարցը, միջազգային գիտաժողովը հատուկ բանաձև ընդունեց Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոն ստեղծելու մասին, որը պաշտպանություն գտավ Հայաստանի կառավարության կողմից և 1990 թ. հատուկ որոշմամբ այն կյանքի կոչվեց:

Պաոլոն կենտրոնի հիմնադիր ժողովում ընտրվեց կենտրոնի նախագահի տեղակալ, և ամեն անգամ, Երևան գալիս, կենտրոնին էր տրամադրում Անիին վերաբերող բազմաթիվ նյութեր:

Մինչև հիմա հիշում եմ, երբ 1993 թ. Հռոմում, ես, Մուրադ Հասրաթյանը և Պաոլո Կունեոն հանդիպում ունեցանք ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հուշարձանների պահպանության միջազգային կոմիտեի գլխավոր տնօրենի հետ՝ Անիի հուշարձանների հետագա ճակատագրի հարցով: Վերջինս անվրդով լսում էր մեզ, առանց ոգևորվելու հատկապես Պաոլոյի իտալացուն հատուկ խոսելակերպից: Պաոլոն փողոցում հուսահատ հարցրեց.

— Լսիր, Լավրենտի, իրոք, հավատո՞ւմ ես, որ Անին կարող ենք փրկել, ես հույսս կորցնում եմ, երբ մեզ անտարբեր են լսում:

Մեր այդ հանդիպումից հետո, մի քանի օր Պաոլոն ընկճված էր, լուռ լսում էր

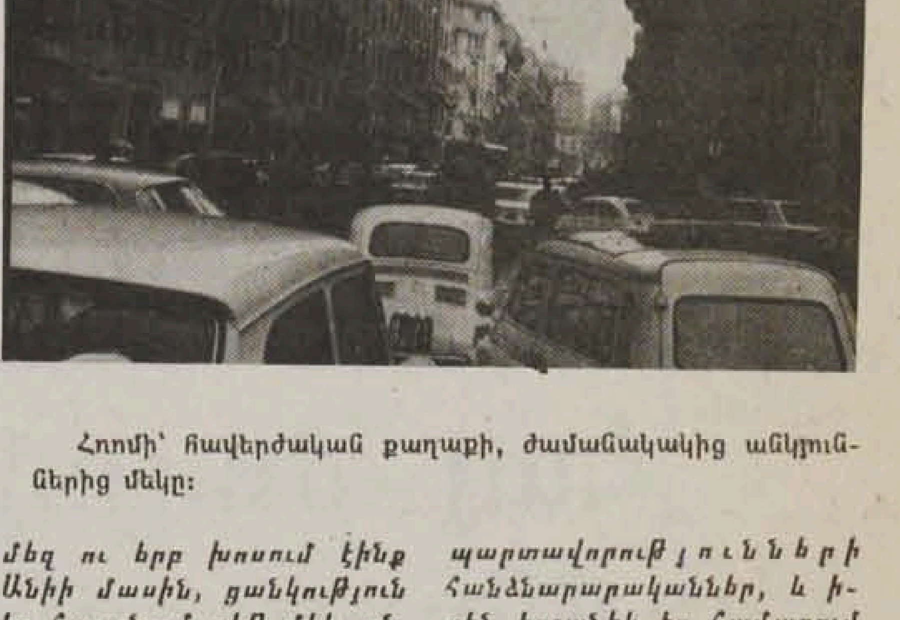

Հռոմի՝ հավերժական քաղաքի, ժամանակակից անկյուններից մեկը:

մեզ ու երբ խոսում էինք Անիի մասին, ցանկություն էր հայտնում գեթ մեկ անգամ էլ տեսնել այն:

1988-ի դեկտեմբեր և հունվար ամիսների ընթացքում, երբ դաժան երկրաշարժի հետևանքով փլուզվել էին բազմաթիվ հուշարձաններ, Պաոլո Կունեոն և հայ ճարտարապետության նշանավոր ուսումնասիրող Ալպագո Նովելլոն երեք անգամ իտալական կառավարության կողմից ստեղծված հատուկ հանձնաժողովի կազմում եղան աղետի գոտում:

Նրանց իսկ առաջարկով որոշում կայացվեց անհապաղ կորստից փրկել Երերույքի տաճարը և Մարմաշենի վանական համալիրը: Ձեռնարկված աշխատանքները, սակայն, անավարտ մնացին:

Պաոլոն անսահման նվիրված էր հայ ժողովրդին, Հայաստանին: Ամեն անգամ, երբ Երևանում ներկայանում էր որևէ մեկին, ձեռքը պարզելով ասում էր.

— Բարև ձեզ, ես Պողոս Կունեյանն եմ:

Վերջին անգամ մենք նրան տեսանք Երևանում, 1994-ի աշնանը: Նա մեծ ոգևորություն ապրեց, երբ Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի դահլիճում մեծ հանդիսավորությամբ նրան հանձնվեց ակադեմիկոսի դիպլոմը: Բազմաթիվ շնորհավորանքները և ողջույնի խոսքերը նա ընդունեց որպես նոր պարտավորությունների հանձնարարականներ, և իրեն երջանիկ էր համարում այդ բարձր պատվին արժանանալու համար: Օդանավակայանում վերջին անգամ միակ ճանապարհողը ես էի: Նա միշտ Երևան էր գալիս փոքրիկ ուսապարկով և դրանով էլ վերադառնում էր: Երբ գրկախառնվեցինք, ու նա մտնում էր մաքսատուն, փորձեցի ուսապարկը բարձրացնել և օգնել. շատ ծանր էր: Զարմացած հարցրի.

— Պաոլո, ի՞նչ է, ճարտարապետական բեկորնե՞ր ես տանում Իտալիա:

— Ի՜նչ բեկորներ, Այրարատը, Շիրակը և Սիսականըն եմ տանում, միանգամից: Զհասկացա՞ր: Ալիշանի գրքերն եմ տանում Իտալիա, իմ գրադարանում նրանք մինչև այժմ չկային:

Մենք երկար իրար սեղմված մնացինք՝ կրկին հանդիպելու ջերմ ցանկությամբ:

Եվ չեմ պատկերացնում, որ այլևս չենք տեսնելու մեր ընկերոջը, մեծ գիտնականին, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամին:

Մեզ մնում է միայն հավերժացնել նրա հիշատակը:

Մենք դեռ պետք է ասենք մեր խոսքը նրա մասին, այնպես, որ նրան հիշեն նաև մեզնից հետո, հետագա սերունդները:

Լավրենտի ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ
Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի նախագահ

Անիի մայր տաճարի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից:

«НПАТАК»—
ГАЗЕТА НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК РА

"NPATAK"
NEWSPAPER OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF ARMENIA

Գլխավոր խմբագիր՝ ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ. Երևան—19, Մարշալ Բաղրամյան 24 բ, Հեռախոս՝ 22-44-26: [illegible]

15.09.1995 թ.: